

Ümumdünya Mədəni İrsi Obyektləri

Şirvanşahlar Saray Kompleksi

Şirvanşahlar dövləti hökmdarlarının iqamətgahı, orta əsr Şərq memarlığının nadir incilərindən biri, UNESCO-nun Dünya İrsi siyahısına daxil edilmiş Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi yerli sakinlərin və şəhərimiz qonaqlarının ən çox maraqlandığı və görmək istədiyi məkanlardandır. Şirvanşahlar sarayı XII-XVI əsrlərdə inşa edilib, əsas abidələri isə XIV-XV əsrlərdə tikilib. Bakının XV əsrdə Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtına çevrilməsi ilə əlaqədar tikilmişdir. Şirvanşahlar saray kompleksinin əsası Azərbaycan tarixində ən uzunömürlü dövlət olan Şirvanşahlar dövlətinin başçısı Şirvanşah I Şeyx İbrahimin dövründə qoyulub. Şirvanşahlar sarayı kompleksi əvvəldən tərtib edilmiş plan üzrə tikildiyi ehtimal olunur. Şirvanşahlar sarayı kompleksinin ahəngdarlığı binaların miqyasının məharətlə uyğunlaşdırılması, yeganə inşaat materialı kimi hamar olunmuş yerli əhəngdaşının tətbiqi, daş üzərində bədii oymalar və memarlıq elementlərinin tələb edilən şəkildə yerləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Şirvanşahlar sarayının əsas binalarının Memar Əli tərəfindən tikilməsi ehtimal olunur. Memar Əlinin adı 1435-ci il tarixli türbənin baştağındakı badamvari medalyonlarda həkk olunmuşdur. Şimal darvazasının baştağı üzərindəki kitabədə Ustad Əmirşah Vəliyənkuhinin adı yazılmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar divanxananın kompleksin başqa tikililərinə nisbətən hakim mövqeyinə əsaslanaraq belə güman edirlər ki, o, qəbullar və dövlət məsələlərinin məşvərət yeri olmuşdur. Digərləri isə, onu maliyyə müəssisəsi və hətta xəzinə adlandırırlar. Oradan, hətta məhkəmə işləri üçün istifadə edildiyini də söyləyənlər var və nəhayət, onu xatirə tikililər cərgəsinə daxil edənlər də vardır.

Saray kompleksi yuxarı, orta və aşağı olmaqla 3 həyətdən ibarətdir və onun ərazisində 9 abidə yerləşir. Divanxana və sarayın yaşayış binası yuxarı həyətdədir. Divanxana 8 guşəli rotondadan ibarət olub, 12 tərəfli günbəzlə tamamlanır. Tikilidə rəsmi qəbul və divan işləri aparılıb. Bəzi alimlərin fikrincə, divanxananı Şirvanşah hökmdarı Fərrux Yasar özünə türbə kimi inşa etdirib. Lakin o, 1500-cü ildə Cabanı döyüşündə Səfəvilərə məğlub olduqdan sonra yandırılaraq öldürüldüyünə görə bu türbədə dəfn edilməyib. Mütəxəssislər abidənin səkkiz guşəli formasını cənnətin səkkiz qapısına dair dini baxışlarla əlaqələndirirlər.

Sarayın yaşayış binasında şirvanşah və onun ailə üzvləri, eyni zamanda saray xidmətçiləri yaşamışlar. İlk vaxtlar sarayda 52 otaq varmış, onlardan 27-si birinci, 25-ci isə ikinci mərtəbədə yerləşirmiş. Hazırda ikinci mərtəbədə 15 otaq qorunub saxlanılır. Birinci mərtəbədə sarayın mətbəxi, anbarı yerləşib. Xidmətçilər, rəssamlar, xəttatlar birinci mərtəbədə yaşayıb fəaliyyət göstərirlər. Hazırda burada xidmətçilərin iş gördüyünə vizual olaraq baxmaq olar. İkinci mərtəbədəki gözləmə zalı XV əsrdə inşa olunduğu kimi dövrümüze qədər gəlib çatan yeganə otaqdır. Burada qismən təmir işləri aparılıb. Quraşdırılmış monitorda Şirvanşahlar dövlətinin şəcərəsini və xəritəsini görmək olar.

Burada yerləşən taxt-tac salonu qədim dövrlərdə hökmdarın oturduğu əsas zal olub. Sarayın taxt-tac zalının tərtibatı, eksponatlar və videotəqdimatlar Şirvanşahlar dövrünün ab-havasını və interyer elementlərini təsəvvür etməyə imkan yaradır. Eyni zamanda, ekspozisiyada şahlıq dövrünə aid əşyalar, qədim musiqi alətləri də sərgilənir. Saray yaşayış binasının ayrı-ayrı otaqlarında quraşdırılmış monitorlarda miniatür sənətinə, xəttatlıq sənətinin sirlərinə dair maraqlı əsərlər nümayiş olunur.

Otaqların ekspozisiyalarında bəzək əşyaları, arxeoloji qazıntılardan aşkar olunmuş saxsı qablar, rəssamlarımızın Şirvan-Abşeron memarlıq qrupu abidələrini əks etdirən əsərləri, insan sifətinin təsvirləri, əsatiri təsvirlər, etnoqrafik, XVIII-XX əsrlərə aid əşyalar, milli geyim nümunələri də yer alıb.

Yaşayış binasının ziyafət salonunda hazırda İçərişəhərin maketi nümayiş olunur. Ümumilikdə 22 hektar ərazisi olan İçərişəhərdəki 32 tarixi memarlıq abidədən 4-ü dünya, 28-i ölkə əhəmiyyətlidir.

Şirvanşahlar Sarayı Kompleksinin orta həyətidə Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi yerləşir. Bu, eyni zamanda "Dərviş türbəsi" də adlanır. Saray alimi, eyni zamanda sufizmin xəlvətiyyə təriqətinin yaradıcılarından biri olmuş Seyid Yəhya Bakuvə vəfat etdikdən sonra I Xəlilullahın əmri ilə orta həyətdə dəfn edilmişdir. Türbə iki hissədən ibarətdir. Sarayın aşağı həyətidə Şah məscidi, Şirvanşahların ailəvi türbəsi, saray hamamı və ovdan yerləşir.

Kompleksin sonuncu abidəsi olan saray hamamı digər abidələrə nisbətən torpaq səviyyəsindən aşağıda yerləşir. Bu, hamamın yayda sərin, qışda isti olması üçün idi. Hamamın üzərində park salınmışdı. Təsədüfən parkda aparılmış qazıntı işləri nəticəsində 1939-cu ildə hamam aşkara çıxarılıb. Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi ilə yaxından tanış olarkən bir daha əmin olduq ki, bu tarixi abidə orta əsr Azərbaycan memarlığının möhtəşəm nümunələrindəndir. Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi 2000-ci ilin dekabr ayının 2-də UNESCO-nun Dünya Maddi-Mədəni İrs Siyahısına daxil olub.

Qız qalası

Dünyada ən möhtəşəm tanınmış Qız qalası isə Bakının qədim qala divarlarının (İçərişəhərin) cənub-şərq hissəsində əbədi məskən salmışdır. Qız qalasının tarixi ilə bağlı mübahisələr hələ də səngiməyib. Bəzi tarixçilər qalanın yaşının Şumer dövründən başladığını iddia edirlər. Amma Qız qalasının XII əsrdə tikildiyini sübut etməyə çalışanlar da az deyil. Qala divarları üzərindəki bir kitabədə isə ərəb dilində "Davudun oğlu Məsudun qülləsi" yazılıb.

Bəzi tədqiqatçılar bu şəxsin Qız qalasını tikdirən feodal hakim olduğunu ehtimal edirlər. Lakin bu cür lakonik məzmunlu kitabələrdə, adətən, memarların adının qeyd edildiyi nəzərə alınsa, Davudun oğlu Məsudun Qız qalasını inşa edən memar olduğunu söyləmək mümkündür. Kitabənin yazı üslubu və xətti XII əsr yazısına yaxın olduğuna görə Qız qalasının məhz bu dövrdə tikildiyi ehtimal edilir. Digər tərəfdən, bir çox alimlərin fikrinə görə, Kufi yazılarından X-XII əsrlərdə istifadə olunduğu üçün qalanın üst qatı həmin əsrlərdə inşa olunduğu bildirilir. Lakin bəzi alimlər bu fikirlərin səhv olduğunu deyirlər.

Qala dəfələrlə - orta əsrlərdə, XIX əsrin ortalarında, sonuncu dəfə isə 1960-cı illərdə bərpa olunub. Təəssüf ki, bərpa zamanı tikilinin bəzi elementləri və onun ilkin görünüşü dəyişdirilib. Abidənin “Qız qalası” adlanması haqqında xalq arasında müxtəlif əfsanələr mövcuddur. Lakin Qız qalasının etimologiyası hələlik qəti müəyyənləşdirilməmişdir. Bu adın “yenilməz”, “sarsılmaz”, “fəth edilməmiş” mənasını ifadə etməsi barədəki mülahizə daha inandırıcıdır. Qız qalasının əfsanəsi əsasında C.Cabbarlı eyni adlı poema (1924), Ə.Bədəlbəyli isə balet (1940) yazmışdır.

Qala maili qaya üzərində inşa edildiyindən, hündürlüyü şimaldan 31, cənub tərəfdən 28 metrdir. Qalanın dəniz tərəfdən kontrfors adlanan, böyük, uzunsov bir dayaq divarı vardır. Şimal tərəfdən Qız qalasının divar səthi girintili-çıxıntılıdır. Divarlarının qalınlığı 5 metr təşkil edir. Qalanın dənizə doğru divarında mazgallar (pəncərə) düzəldilmişdir. Qalın qala divarlarında açılmış mazgallar içəriyə doğru genişləndiyi üçün həm qalanın içini işıqlandırır, həm də təmiz hava axını ilə təmin edir.

Qalaya yeganə giriş yolu onun Qərb tərəfində, Yer səthindən 2 metr hündürlükdə və 1,10 metr enində olan tağlı qapı keçidindəndir. Hazırkı giriş qapısı 1859-cu ildə quberniya mərkəzi Şamaxıdan Bakıya köçürüldüyü zaman açılmışdır. Qapının açılması ilə qalanın cənub-qərb divarı daxilindəki sanitariya qovşağı sistemi pozulmuşdur. Həmin dövrdə çar Rusiyası qaladan bir müddət anbar, daha sonra ətrafına hasar çəkərək mayak kimi (göz qülləsi) istifadə etmişdir. Qala səkkizmərtəbəlidir. Yonulmuş daşlarla tikilmiş mərtəbələr tağbənd formalı tavanlarla örtülmüşdür. Tavanların ortasında dairəvi boşluqlar var. Boşluqlar şaquli xətt istiqamətindədir və yaşlı sakinlərin söylədiklərinə görə birinci mərtəbədən yuxarıya doğru baxan insan bu boşluqlardan səmanı görə bilirmiş.

Qalanın birinci mərtəbəsinin hündürlüyü 3, digər mərtəbələrinin hündürlüyü isə orta hesabla 2,5 metrdir. Birinci mərtəbədən başqa, mərtəbələrarası əlaqə divar qalınlığında hörülmüş pillələr vasitəsilə saxlanılır. Əvvəllər birinci iki mərtəbə arasında əlaqə, yalnız tavanda olan dairəvi boşluqdan kəndir nərdivan və ya ip vasitəsilə həyata keçirilirmiş. Keçmişdə qapının ağzındakı qayalıqda bir neçə quyu olmuşdur.

Qız qalasını maraqlı edən cəhətlərdən biri də qalanın içərisində su quyusunun olmasıdır. Qız qalasında 1963-cü ildə arxeoloji qazıntılar aparılmış, buradan su quyusu tapılmışdır. Qazıntılar zamanı su quyusundan gil qablar, kufi xətti ilə yazılmış naxışlı qəbirdaşı, kirkirə, üzərində quş təsvirli saxsı qab parçası, zəngin naxışlı şirli qab parçaları qala divarının çöl tərəfindən təsərrüfat quyuları, vaza formalı şüşə qab qırıqları, gil çıraqlar, tuncdan düzəldilmiş əfsanəvi balıq fiquru (uz. 8.2 sm) və s. aşkar edilmişdir. Su quyusundan tapılmış şirli gil qabların altında qabarıq formalı möhür vurulmuşdur. Bu qablar XI – XIII əsrə aid edilir. Diametri 0,7 metr olan bu quyu qalanın cənub-şərq divarı istiqamətindədir. Quyunun ümumi dərinliyi 22,5 metrdir. Kolbanı xatırladan quyunun ağzı qalanın üçüncü mərtəbəsinə açılır. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə quyu qala divarı içərisində gizlədilmişdir. Quyudan tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqları XII əsrdən başlayaraq ondan istifadə olunduğunu göstərir. Dəniz suyu səviyyəsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan quyunun suyu kimyəvi analiz edilərək içməli olduğu müəyyənləşmişdir. Qalada su quyusunun olması faktı da qalanın müdafiə xarakterli olması ehtimalını xeyli gücləndirir. Qız qalası və Şirvanşahlar sarayı arasında gizli yeraltı yolun məhz su

quyusunun aşağı hissəsindən başlanması ehtimal olunur. 1982-ci ildə İçərişəhərin şərq tərəfində aparılan genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən ilk yeraltı yol Orta əsrlərdə Bakının mərkəzi ticarət küçəsi sayılan Şamaxı qala qapısından başlayıb Salyan darvazasına doğru gedən baş küçənin şərq tərəfində şimal-cənub istiqamətində yerləşir. Maraqlıdır ki, bu yolun xətti XIV əsrdə tikilmiş Multani karvansarasının altından keçərək Qız qalasına doğru gedir. 1964-cü ildən muzey kimi fəaliyyət göstərən Qız qalası 2000-ci ildə UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına salınmışdır.

İçərişəhər

Tarixi yaddaşımızın canlı şahidi olan İçərişəhər. Xalq arasında “Qala” və ya sadəcə “Qədim şəhər” kimi tanınan bu məkan Bakının ən dəyərli incisi, həm də tarixi-memarlıq qoruğudur. Açıq səma altında muzey kimi fəaliyyət göstərən İçərişəhər 22 hektar ərazidə amfiteatr üslubunda inşa edilib. Xəzər dənizi sahilindəki kiçik təpə üzərində yerləşən şəhər hündürlüyü 8-10, eni 3,5 metr olan qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Əsrlərlə Xəzərin sərt ləpələrinə sinə gələn İçərişəhər ərazisində məskunlaşma Tunc dövründə başlayıb. Belə hesab edilir ki, insanları bu əraziyə təbii neft və duz ehtiyatı, həmçinin ərazinin dəniz sahilində əlverişli mövqedə yerləşməsi cəlb edib. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış e.ə. III-I əsrlərə aid küpə, e.ə. IV-I əsrlərə aid saxsı qab qırıqları, dəmir ox ucluqları, Dəmir dövrünə aid gil qadın fiquru və antik dövrə aid sütun altlıqları İçərişəhərin şəhər kimi formalaşma dövrünü ən geci antik dövrlə eyniləşdirməyə imkan verir. B.e. I əsrindən etibarən Bakı artıq kiçik, lakin mükəmməl liman şəhəri kimi mövcud idi. VIII-IX əsrlərdə isə İçərişəhər ərazisində sənətkarlıq və ticarət geniş inkişaf etmişdi. XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəlləri Bakıda neft bumunun yaşanmasından sonra isə şəhər genişlənir, insanlar İçərişəhər divarlarından kənarda da sıx məskunlaşmağa başlayır. Məhz “İçərişəhər” anlayışı da də bayır şəhərin formalaşmasından sonra yaranır.

1952-1957-ci illərdə İçərişəhərin qala divarları ilk dəfə bərpa edildi. 1977-ci ildə şəhərə tarix-memarlıq qoruğu statusu verildi. 1985-ci ildə isə İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu elan edildi. İçərişəhərin qorunması istiqamətində 10 fevral 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında" sərəncam imzaladı.

16 may 2007-ci ildə “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin Əsasnaməsi təsdiq edildi. İdarənin yaradılmasının əsas məqsədi İçərişəhər ərazisindəki abidələrin və bütövlükdə memarlıq-şəhərsalma kompleksinin lazımi səviyyədə qorunub saxlanmasının və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün özündə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının funksiya və səlahiyyətlərini birləşdirən unikal idarəetmə sisteminin təşkil olunması idi. İçərişəhərdə yerləşən məşhur memarlıq abidələri - Qız qalası, Qala divarları, Şirvanşahlar Saray Kompleksi, Məhəmməd Məscidi, Multanı, Buxara və Kiçik Karvansaralar, məscidlər, karvansaralar, hamamlar, muzeylər və digər memarlıq abidələri öz orijinallığı və təkrarolunmaz gözəlliyi ilə bəşər mədəniyyəti inciləri sırasında xüsusi yer tutur.

İçərişəhərin daş döşənmiş dar küçələri labirinti xatırladır. Nəbələd adam burada tez bir zamanda aza bilər. Yolu səhv saldınsa, bir nöqtə ətrafında fırlana-fırlana qalırsan. Bir də görürsən ki, yenə əvvəlki yerə gəlib çıxmısan. 1985-ci ildə Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu elan edilən İçərişəhərin üç əsas darvazası var - Şamaxı darvazası, Salyan darvazası və dəniz sahilinə açılan darvaza. Əsas girişlərdən biri Qoşa Qala qapısıdır ki, buna Şamaxı darvazası deyilir. Qoşa Qala qapısından içəri daxil olan kimi qarşımızda geniş bir meydan açılır. Meydanın sol tərəfində XVIII əsrin memarlıq abidəsi olan Bakı xanlarının iqamətgahının qalıqları var. Onun bizim dövrümüzdə gəlib çatmış tağ formalı giriş qapısı üzərində iqamətgahın tikilmə tarixini əks etdirən bir kitabə var. İçərişəhərin mərkəzi küçəsi şimalda Şamaxı darvazasından başlayıb cənubda Salyan darvazasına qədər uzanıb gedir.

Dağıdıcı zəlzələdən sonra Şirvan hökmdarı Axsitan paytaxtı İçərişəhərə köçürmüşdü. Bundan sonra şəhər daha da böyüyüb genişlənmişdi. Burada möhtəşəm bir saray - Bakının ecazkar tarixi abidələrindən olan - Şirvanşahlar sarayı tikilib. Bu saray İçərişəhərə xüsusi bir yaraşır və əzəmət verir. Kompleksə daxil olan saray, divanxana, türbə və məscidlər nadir memarlıq üslubu, bədii oymaların və naxışların ahəngdarlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Tariximizin daha bir incisi, Bakının simvolu olan Qız qalası da İçərişəhərdədir. Əslində, İçərişəhərin tarixi daha qədimlərə, hətta eramızdan əvvələ gedib çıxır. Arxeoloqlar qazıntı zamanı bunu sübut edən bir çox nişanələr aşkarlayıblar. Bakının ən qədim hissəsi həmçinin tarixi-memarlıq qoruğudur. Bakının ən qədim hissəsi olan İçərişəhər, öz dövrü üçün çox etibarlı hesab edilən qala divarları ilə əhatə olunub.

Dünyanın ən nüfuzlu turistik internet portalı olan “Tripadvisor”-un apardığı tədqiqatlara görə Azərbaycanın paytaxtı Bakı 2014-cü ilin nəticələrinə əsasən ən yaxşı turizm məkanlarından biri hesab edilərək “Yüksələn turizm məkanları” kateqoriyasına daxil edilmişdir. Qız Qalası, Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi və ümumilikdə İçərişəhər isə son dörd il ərzində hər il “Tripadvisor”-un “Mükəmməllik Sertifikatı” mükafatına layiq görülür və Azərbaycanda turistlər üçün ən maraqlı turizm məkanı kimi liderliyi saxlayırlar.

Qobustan Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu

YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin Yeni Zelandiyanın Kristçorç şəhərində keçirilən 31-ci sessiyasında Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğunun Dünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilməsi ilə bağlı yekdilliklə qərar qəbul olunmuşdur. Qobustan Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğu açıq səma altında qoruq-muzey kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Həmin ərazidə daş dövründən son orta əsrlərə qədərki həyat və məişəti əks etdirən çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələrini müasir azərbaycanlıların ulu əcdadları min illər ərzində yaratmışlar. Qobustan qaya rəsmləri dünyada bu tipli abidələrdən ən zənginidir. Qoruq ərazisində alimlər tərəfindən 6000-dən artıq qayaüstü təsvir, 20 mağara və yaşayış yeri, 40 kurqan aşkar edilmiş və öyrənilmişdir.

Qobustan Mezolit dövrü (e.ə. XII—VIII minillik) əhalisinin yaşayış məskənidir. Qobustan Böyük Qafqaz dağlarının qurtaracağında, Bakının 65 km-də yerləşən dağlıq

sahədir. Qobustanın torpağı gilli torpaqdır, yuyuntuya çox tez məruz qaldığından həmin ərazidə çoxlu xəndəklər, arxlar, qobular əmələ gəlmişdir. Ona görə də, həmin ərazinin «Qobustan» adlandırılması təbii sayılır.

Qobustan qaya təsvirləri 1947-ci ildən öyrənilir (Azərbaycan alimi İsaq Cəfərzadə ilk dəfə aşkar və tədqiq etmişdir). Qaya üzərində insan, heyvan təsviri, müxtəlif işarə, damğa, yağış suyu və qurban kəsilən heyvanların qanını toplamaq üçün istifadə olunmuş yalaqlar – qablar və s. aşkar edilmişdir. Qobustan qaya təsvirləri əsasən qadın və kişi rəsmlərindən, vəhşi öküz, keçi, maral, ceyran, gur, şir şəkillərindən ibarətdir. Bu rəsmlər içərisində ən çox diqqəti cəlb edən qol-qola tutub rəqs edən adamların «Yallı» rəqs səhnəsidir. Bu rəqslər böyük və kiçikliyinə, çəkilmə tarixinə görə müxtəlif minillikləri göstərir. Bizim eradan əvvəl VIII minilliklə IV minilliyi əhatə edir. Günəş simvolları qayıq rəsmləri e.ə. VIII-VII minilliyə aiddir. Qayıqların böyüklüyündən görünür ki, onlar həm balıqçılıq, həm də başqa məqsədlər, məs., ticarət və hərbi məqsədlərlə istifadə olunmuş. Qədim qobustanlılara qayıqlıq sənəti qədim misirlilərdən 2-3 min il qabaq məlum olduğu göstərilir.

Qobustana maraq ildən-ilə artmışdır. Qayaüstü qayıq rəsmlərinin tədqiqatçısı, görkəmli Norveç səyyahı Tur Heyerdal Qobustanda olarkən bu rəsmlərə yüksək tarixi qiymət vermişdir. İbtidai icma quruluşundan başlayaraq, cəmiyyətin tarixi inkişafını ardıcıl əks etdirməklə bir növ qayalar üzərində həkk olunmuş salnamə xarakteri daşıyan tarix, incəsənət, təbiyyat elmləri üçün böyük əhəmiyyəti olan Qobustan qaya təsvirləri kompleksi dövlət qoruğu elan edilmişdir.

Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğu ("Qobustan Qaya Sənəti Mədəni Landşaftı") 2006-cı ildə milli status alıb, 23 iyun - 2 iyul 2007-ci il tarixində Yeni Zelandiyanın Kraystçorç şəhərində keçirilən UNESCO-nun Ümumdünya Mədəni İrs Komitəsinin 31-ci Sessiyası çərçivəsində Ümumdünya Maddi-Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir.

Şəki xan sarayı və Şəkinin tarixi mərkəzi

Azərbaycanın Şəki şəhərində yerləşən keçmiş xan sarayı hazırda muzey kimi fəaliyyət göstərir. "Yuxarı Baş" Milli Tarix-Memarlıq Qoruğunun ərazisində yerləşən saray dünya əhəmiyyətli tarix və memarlıq abidəsidir. XVIII əsrdə inşa edilmiş saray binası şəhərin şimal-şərq hissəsində, qala divarları ilə əhatə olunmuş ərazidə yerləşir. Tarixi mənbələrdə Şəki Xan Sarayının 1760-1765-ci illərdə inşa olunduğu qeyd edilib. Memarı şirazlı Hacı Zeynalabdindir. Orijinallığı ilə seçilən sarayın tikintisi zamanı mismardan, yaxud yapışdırıcıdan istifadə olunmayıb.

30 metr uzunluğa malik olan iki mərtəbəli saray 6 otaq, 4 dəhliz və iki güzgülü eyvandan ibarətdir. Sarayın fasadı ov və döyüş səhnələrini əks etdirən süjetli təsvirlər, həmçinin həndəsi və nəbatəti naxışlarla bəzədilib. Fasadın tam mərkəzində müxtəlif rəngli şüşələrdən yığılmış iri şəkəkə-pəncərə yerləşir. Sarayın rəngli şüşələrdən yığılmış şəkəkə-pəncərələri daş çərçivələrə oturdulub.

Qalanın 1853-cü ildə tərtib edilmiş planına əsasən, orada xan ailəsi üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif binalar yerləşib. Qalada saray kompleksindən başqa xəzinə, baraklar,

həbsxana və 1828-ci ildə xan məscidinə çevrilmiş ortodoks kilsəsi olub. Həm AMEA Əlyazmalar İnstitutu tərəfindən 1979-cu ildə nəşr edilən "Maddeyi-tarix" adlı əlyazmasına, həm də XIX əsr rusiyalı müxbir Nikolay Bersenoun məlumatına görə, xanın yaşadığı saray binası həm də divanxana, yəni şəhər məhkəməsi binası kimi fəaliyyət göstərib. Bəzi mənbələrdə saray xanın yay iqamətgahı kimi qeyd edilib.

Şəkinin memarlıq abidələrindən Şəki Xan Sarayından başqa Şəki xanovların evi, Giləkli məscidinin minarəsi, məscid, qala divarları, Şəkinin dairəvi məbədi (XVII-XIX), Zəyzid məbədi (XI-XII) və Şəki Karvansarayı (Yuxarı Karvansara və Aşağı Karvansara XVIII-XIX əsrlərdə Şəkidə mövcud olan 5 böyük karvansaradan dövrümüzə qədər gəlib çatınlardandır) da mühafizə olunur.

1834-cü il avqustun əvvəllərində Şəkidə olmuş dekabrıst A.Korniloviç qardaşına yazdığı məktubda sarayı belə təsvir edib: *"Nuxada, əsas şəhərdəki qalada onların indi iş yerinə çevrilmiş sarayını gördüm. Bir neçə pilləkən və hündür portik bağ salınmış geniş dördbucaqlı həyatə aparır: qeyri-adi simmetriya ilə düzülmüş on altı italyan qovağı bağ dörd xiyabana bölür. Bağın kənarlarında saray əyanları, xanın həyat yoldaşları, onların qulluqçuları və digər qulluqçuların yaşadığı fligel binalar yerləşir; onların arxasında bir yarım insan boyu hündürülüyündə terras, həmin terrasda iki böyük çinarla əhatə olunmuş üç fəvvarəli hovuz, hovuzun arxasında isə saray binası yerləşir. Saray tərk edilmiş olsa da, daxildən keçmişin saxlanılmış möhtəşəmliyi ilə görənləri valeh edir".*

1846-cı ildən Zaqafqaziyada xidmət edən Andrey Fadeyev xatirələrində şəhərlə bərabər, bu sarayın xarici görünüşünü, daxili bölgüsünü, naxışlarını təsvir edib. 1849-cu ildə yazıçı A.Zisserman Şəki (o zamanlar Nuxa adlandırılıb) şəhərinə səfər edib. O da şəhər barədə danışarkən saraydan bəhs edib. Söyüdlərlə əhatələnmiş mərmər fəvvarələr, rəngarəng şüşələr, otaq sobaları üzərindəki yapma bəzək, qapı və pəncərələrdəki taxta oymaların xan dəbdəbəsinə və sarayın keçmiş möhtəşəmliyini xatırlatdığını bildirib.

1858-ci illərin sonlarında Şəkidə olmuş Aleksandr Düma saray haqqında məlumatlar verib: *"Bu tiptə olan bütün binalar kimi, Xan sarayı da şəhərin ən yüksək yerində inşa edilib. Yeni memarlığa xas saray 1792-ci ildə Məhəmmədhasən xan tərəfindən inşa etdirilmişdir... Saray heyranedici tikilidir. ...Burada yaşamış böyük knyazların gəlişi şərafinə sarayın interyerləri köhnə təsvirlər əsasında bərpa edilmişdir. Düzdür, bütün bina yox, yalnız onun aşağı mərtəbələri bərpa olunmuşdur... Hələlik, qoy Tanrı Nuxadakı heyranedici sarayı vandallardan qorusun".*

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında sarayın XVIII əsrin 60-cı illərində Hüseyn xan Müştəqın sifarişi ilə tikildiyi yazılıb. Memarlıq tarixçisi Mikayıl Hüseynovun sözlərinə görə, sarayın inşaat tarixi 1762-1797-ci illər arasındadır. M.A.Hüseynovun fikrincə, bu Xan sarayı *"XVIII əsr sarayları üçün xarakterik olan parlaq xüsusiyyətləri əks etdirir".*

1952-ci ildə respublikanın görkəmli memarı Niyazi Rzayevin rəhbərliyi altında Şəki xan sarayının ilk dəfə ölçüləri götürülərək tədqiq edilib. Bərpa layihəsi tərtib edilib. Bərpa işləri 1967-ci ildə başa çatdırılıb və abidə əvvəlki görkəmini alıb. 2002-ci ildə "Mədəni irsin mühafizəsi" layihəsi çərçivəsində sarayda bərpa işlərinə başlanılıb. Bu gün Şəki Xan Sarayı və Şəkinin tarixi abidələri ölkəmizə gələn turistlərin mütləq baş çəkəcəyi bir məkana çevrilmişdir.

Saray binası, Qafqazda XVIII saray memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri olmaqla, həm də İslam Şərqinin memarlıq incilərindən biridir. 2019-cu ilin iyulun 7-də isə Bakı Konqres Mərkəzində keçirilən UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 43-cü sessiyasının növbəti iclasında Azərbaycanın “Xan Sarayı ilə birgə Şəkinin tarixi mərkəzi” adlı nominasiyası UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilib.

Hirkan meşələri

Azərbaycanın yaşıl xəzinəsi sayılan Hirkan meşələri özünün biomüxtəlifliyi, flora və faunasının rəngarəngliyi, həmçinin reliktdə və endem növlərinin müxtəlifliyi ilə digər floristik ərazilərdən kəskin surətdə fərqlənir. Bu meşə saysız-hesabsız bitki və heyvan növləri üçün sığınacaq yerdir, onların bir çoxu dünyanın heç bir yerində rast gəlinmir. Onların arasında fars bəbiri və sağ qalmaq üçün Hirkan meşələrinə arxalanan müxtəlif flora və fauna var. Bu ərazilər üçüncü dövrə məxsus müxtəlif növlərlə zəngindir. Hirkan meşələrində dəmirağacı, azat, şabalıdyarpaq palıd, Lənkəran akasiyası və digər reliktdə və endem növlər mühüm yer tutur. Hirkan Milli Parkında aparılan elmi tədqiqatlar zamanı 1200-dən artıq ali bitki növü aşkar edilib ki, bu da ölkə ərazisində məlum olan ali bitkilərin 30 faizini təşkil edir.

Hirkan Dövlət Təbiət Yasaqlığı Hirkan Milli Parkı ilə həmsərhəd meşələrin mühafizəsi, Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına düşmüş nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan heyvan növlərinin miqrasiya yollarının, həmin ərazidə ekosistemin bütövlüyünün və bioloji müxtəlifliyinin qorunub saxlanması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 2005-ci il tarixli, 234 nömrəli Qərarı ilə yaradılmışdır. Hirkan qoruğu Azərbaycanın cənub-şərqində, Lənkəran və Astara inzibati rayonlarının ərazisində yerləşir. Milli Parkın yaradılmasında əsas məqsəd həmin ərazidə təbiətin kompleks şəkildə qorunması, Üçüncü dövrün reliktdə və endemik bitki növlərinin mühafizəsi, Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmiş tipik flora və fauna növlərinin qorunub saxlanması, ətraf mühitin monitorinqinin həyata keçirilməsi, ictimaiyyətin məlumatlandırılması, eləcə də tədqiqatlar, turizm və istirahət üçün şəraitin təşkildir.

Parkın heyvanat aləmi çox zəngindir. Burada məməlilərdən bəbir, xallı maral, vaşaq, porsuq, çöl donuzu, cüyür, yenot və s. növlərə rast gəlmək olar. Ərazidə suda-quruda yaşayan heyvan növlərindən adi triton, daraqlı triton, Suriya sarımsaqiyli qurbağası, Qafqaz xaçlıcası, adi quru qurbağası yayılmışdır. Milli Parkın ərazisində sürünənlərdən Aralıq dənizi tısbağası, zolaqlı çıpaqgöz kərtənkələ, girdəbaş yovşanlıq kərtənkələsi, xarabalıq kələzi, Eskulap ilan və s. növlər mövcuddur.

Hirkan Milli Parkının ornitofaunasına daxil olan qara leylək, məzar qartal, qıvrımlələk qutan, turac, mərmər cürə, Talış qırqovulu, Hirkan arıquşu, toğlugötürən və s. quşların adları Azərbaycanın “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmişdir. Milli Parkın entomofaunası endem növlərlə zəngindir. Ərazidə “Qırmızı Kitab”a düşmüş növlərdən tündqırmızı Talış uzunbığı, Talış kökyeyəni, üçpərli Talış qaçağanı, palıd diserkası,

eyfema, Talış brameyası, iri tənək hafı, Oxim qızılı kəpənəyi, Aleksandra sədəflisi, Talış məxməri kəpənəyi və başqa həşəratlara rast gəlmək olar.

Hirkan qoruğunun UNESCO-nun Ümumdünya Mədəni və Təbii İrs Siyahısına daxil edilməsi üçün dövlətimiz tərəfindən layihə smeta sənədləri hazırlanaraq, Ümumdünya İrs Siyahısına göndərilmiş və 30 sentyabr 1998-ci ildən UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlkin siyahısına daxil edilmişdi. Relikt növlərlə zəngin olan və çox maraqlı landşafta malik Hirkan meşələrinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, bu unikal ərazinin UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilməsi təklif olunub, bu məqsədlə Hirkan Milli Parkının daxilində transmilli “Hirkan meşələri” nominasiyası hazırlanıb və 2022-ci ilin sonunda UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinə təqdim edilib.

Azərbaycanın Hirkan meşələrinin UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilməsi barədə qərar 17 sentyabr 2023-cü ildə UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin Səudiyyə Ərəbistanının Ər-Riyad şəhərində davam edən 45-ci sessiyasında qəbul olunub. Beləliklə, Hirkan meşələri UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilən Azərbaycanın ilk təbiət ərazisidir.

“Xınalıq və Köç Yolu” mədəni landşaftı

Xınalıq kəndi Qafqaz sıra dağlarının cənubunda, Qudyalçayın şərq hissəsində yerləşir. Tarixçilərin ilkin araşdırmalarına görə, Xınalıq kəndi bizim eramızdan əvvəl salınıb. Əsasən Xınalıq etnosunun və dilinin tarixi araşdırmalarına və rəvayətlərə əsaslanan tədqiqatçılar Xınalıq kəndinin tarixinin təxminən 5000 il olduğu ehtimal edirlər. Tunc dövrünün sonundan Albaniya hökmranlığı dövrünə kimi bu ərazilərdə məskunlaşma haqqında çox az məlumatlar vardır. Xınalıqlılar özlərini "kətdid" kəndlərini isə "Kətiş" adlandırırlar. Bununla belə onlar 26 Alban tayfalarından birinin nəsiləri olduqları göstərilir. A.A. Bakıxanovun "Gülüstani İrəm" adlı kitabında Alban tayfası olan "Ket" tayfaları haqqında qeydlər mövcuddur.

Köçəri heyvandarlıq Qafqaz regionunda yaşayan xalqların həyatında mühüm rol oynayan əsas məşğuliyyət növüdür. Bu məşğuliyyət əsrlər boyu köçəri xalqların mədəni kimliyinin əvəzolunmaz hissəsinə çevrilib. Köçəri yaşam tərzini onların adət-ənənələrində, dil və inanclarında öz əksini tapıb.

- Köç Yolunun uzunluğu 200 kilometrdir;
- Köç Yolu altı inzibati rayonun (Qusar, Quba, Şamaxı, Qobustan, Hacıqabul və Abşeron) ərazisindən keçir;
- Köç Yolundan hər il 10,000-dən artıq insan və 400,000-dən çox mal-qara istifadə edir.

Xınalıqda kəndin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid arxeoloji və etnoqrafik materiallar, xalçalar, eyni zamanda gil və mis qablar, daş kitabələr, kitablar və çoxsaylı digər əşyalar var. Xınalıqda XII əsr məscidi, XV əsr məscidi və bir neçə qədim qəbiristanlıq kimi tarixi yerlər var. Xınalıqdakı memarlıq abidələri arasında məscidlərin xüsusi yeri var. Kəndin ən yüksək yerində Cümə məscidi yerləşir. Bundan başqa, kənddə

Şeyx Salbuz məscidi, Əbu Müslüm Cümə məscidi, Cabbar baba piri, İsrafil baba türbə-məscidi, Möhüc baba piri, Xıdır Nəbi piri və Qüllə pirləri vardır. Xınalıqda Pirə Comərd türbə-məscidi də var. Ümumilikdə kənd ərazisində 31 türbə və ziyarətgh var.

“Xınalıq və Köç Yolu” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Etnoqrafiya Qoruğu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 4 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə yaradılıb. Sərəncamda qeyd olunub ki, Quba rayonunun Xınalıq kəndindən Pirsaat su anbarınadək uzanan və Qusar, Quba, Şamaxı, Qobustan, Abşeron, Hacıqabul rayonları ərazisindən keçən 200 kilometrdən artıq köç yolu yüz illər boyu Şirvan və Quba bölgəsinin köçəri heyvandarlıq təsərrüfatlarının istifadə etdiyi əhəmiyyətli yol olub. Köçəri heyvandarlıq təsərrüfatları tərəfindən indi də istifadə edilən həmin köç yolu üzərində yüksək tarixi və mədəni dəyərə malik çox sayda abidəyə rast gəlinir. Bu yolun Azərbaycanın mədəni sərvətlərinin qiymətli nümunələri sırasında özünəməxsus yeri vardır. Sərəncama əsasən, Azərbaycan Respublikasının “Xınalıq” Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğunun ərazisi və Qusar, Quba, Şamaxı, Qobustan, Abşeron, Hacıqabul rayonlarından keçən tarixi köç yolunun ərazisi “Xınalıq və Köç yolu” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Etnoqrafiya Qoruğu elan edilib. Qoruq Dövlət Turizm Agentliyinin tabeliyindədir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Xınalıqda da həyat yenidən köklü şəkildə dəyişildi. Kolxoz və sovxozlarda birləşdirilmiş zəif iqtisadi inkişafa malik olan kənd təsərrüfatı yenidən özəlləşdirildi. Beləliklə, xınalıqlılar özlərinin ənənəvi həyat tərzinə qayıda bildilər. Xınalıq 2001-ci ildə "Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri", 2007-ci ildə isə Dünya Abidələr Fondunun siyahısına daxil edilmişdir.

2006-cı ilin oktyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Xınalığa rəsmi səfərindən sonra Xınalıqda yeni poçt ofisi tikildi, telefon xətləri çəkildi, mobil operatorların stansiyaları fəaliyyətə başladı. 2007-ci ilin sentyabr ayının 15-də Xınalıqda Xınalıq kənd İnternat tam orta məktəbi istifadəyə verildi.

Xatırladaq ki, bundan əvvəl “Xınalıq” Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 19 dekabr tarixli 2563 nömrəli Sərəncamı ilə yaradılmışdı. “Xınalıq” Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğunun əsas fəaliyyət istiqamətləri qoruq ərazisində dövlət nəzarətini həyata keçirmək, tarixi və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsini, toxunulmazlığını, eləcə də qoruğun inkişafını təmin etmək, təbii landşaftı qoruyub saxlamaqdan ibarət idi.

Azərbaycanın “Xınalıq və Köç yolu mədəni landşaftı” nominasiya ərazisi 18 sentyabr 2023-cü il tarixində UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin Səudiyyə Ərəbistanının Ər-Riyad şəhərində keçirilən 45-ci sessiyasında UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilib. Bu nominasiya sənədi 2021-ci ildə Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən hazırlanıb.

2025-ci ilin oktyabr ayında Xınalıq kəndi Ümumdünya Turizm Təşkilatının “Ən yaxşı turizm kəndi” elan edilib. Xınalıq kəndinin BMT-nin Turizm Təşkilatının “Best tourism villages” siyahısına daxil edilməsi Xınalıqın yalnız milli deyil, həm də beynəlxalq miqyasda turizm və mədəni irs destinasiyası kimi qəbul edilməsinin bariz göstəricisidir.

Qeyd olunmalıdır ki, BMT-nin “UN Tourism” təşkilatının həyata keçirdiyi nüfuzlu “Best tourism villages” (Ən yaxşı turizm kəndləri) proqramı kənd turizminin inkişafında mədəni, təbii və sosial dəyərləri qoruyaraq dayanıqlı turizmə töhfə verən kəndlərə “Ən yaxşı turizm kəndi” statusu verir. Bu günə qədər dünyanın 60-a qədər ölkəsində 180 müxtəlif kənd bu statusu qazanmağa nail olub. Sevindirici və qürurverici haldır ki, artıq bu siyahıda Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Xınalıq kəndinin də adı var.

Müvəqqəti siyahıda olan irsi obyektlər **Atəşgah məbədi**

“Atəşgah məbədi” – Azərbaycan ərazisindəki Abşeron yarımadasında, Bakı şəhərindən 30 km aralıda, Suraxanı rayonundakı Suraxanı kəndi yaxınlığında yerləşən, müxtəlif dövrlərdə zərdüştilər, hinduistlər və siqhlər tərəfindən ibadətqah kimi istifadə edilmiş alov məbədidir. XVII-XVIII əsrlərdə təbii qaz çıxışı olan sönməz alovların yerində inşa edilmiş məbədin adı “Alov evi” və ya “Alov yeri” anlamı verir. Tarixi mənbələrdə yazıldığına görə, qədim atəşpərəstlər məbədinin qalıqları üzərində, təbii qazın çıxdığı əbədi məşəlin yerində XVII-XVIII əsrlərdə inşa edilmiş bu məbəd 24 hücrə və mərkəzi səcdəqahdan ibarətdir. Tarixçilərin yazdığına görə, müxtəlif vaxtlarda tikilmiş hücrələr və ibadətqah XVII əsrin sonlarında ümumi hasara alınmışlar. Məbədin ən erkən tikilişi təqribən eramızın 1713-cü ilinə aid edilir.

Bir çox insanlar öz təsəvvürlərində Azərbaycanı zəngin neft və qaz ehtiyatları ilə əlaqələndirirlər. Mənfəət güdən insanların nəzərində neft və qaz zənginlik və çiçəklənmə mənbəidir, mənfəət güdməyən, sadə insanlar isə, yanan qazın alovlarında ilahi bir şey görüb, öz dinlərini yaratdılar.

Abşeron yarımadasının demək olar ki, mərkəzində, köhnə Suraxanı qəsəbəsi ərazisində Azərbaycanın tarixi-mədəni abidəsi – “Atəşgah” od məbədi yerləşmişdir. Məbəd hələ qədim zamanlardan XIX əsrin sonlarına qədər yerin tərkindən yanar qazların püskürdüyü, sönməz “əbədi odların” alovlandığı bir yerdə ucalır. “Ədədi odlar” insanların nəzərlərini özlərinə cəlb edərək, əsən meh istiqamətində haçalanan təbii alov dilimlərinin həyacanlandırıcı gözəlliyi ilə bəşər övladlarını ovsunlayaraq yanırdılar.

“Atəşgahın” tarixi taleyində Azərbaycan xalqının çoxəsrli, hadisələrlə zəngin tarixinin böyük mərhələləri bir-birinə qovuşmuşdur. Abidənin tarixi kökləri bizi çox qədimlərə, Azərbaycan dövlətçiliyinin yarandığı və ölkədə hakim dinin yaranma tarixi e.ə. X –IX əsrlərə aid olan zərdüştlük olduğu dövrlərə aparır.

Zərdüştlük dünyada ən qədim dinlərdən biridir. Bu din Azərbaycan ərazisində yaranmışdır. Abşeron yarımadası isə, xüsusən neft və qaz yataqları ilə zəngin olan Suraxanı zərdüştilərin təxminən b. e. II – III əsrlərində özlərinə məbəd tikdirmələri üçün ən münasib yer olmuşdur, məbəd isə “Atəşgah”, yəni “od yeri”, “od səcdəqahı” adlandırılmışdır.

İbadətqahın ətrafında XVIII əsrdə bir-birinə bitişik ibadət zalları, hücrələr və karvansara tikilib. Hücrələrdə davanaqari və qumruki hind əlifbalı ilə yazılmış müxtəlif məzmunlu kitabələr mövcuddur.

Hazırda məbəd yaxınlığında yerləşən daşlarla doldurulmuş dərin dördbucaqlı quyuda əvvəllər vəfat etmiş dindarların cəsədləri müqəddəs odda yandırılıb. Cəmiyyətdən ayrılıb ibadətgah ərazisində yaşayan dindar rahiblər burada müqəddəs alov vasitəsilə bədənlərini və ruhlarını təmizləyiblər. Rahiblər boyunlarından ağırlığı 30 kiloqrama kimi çatan zəncirlər asır, bədənlərinin müxtəlif yerləri yananadək kalsium oksid üzərində uzanırdılar. Heç bir işlə məşğul olmayan, zəvvarların ianələri hesabına yaşayan məbəd kahinləri ölümündən sonra insanın ruhunun dirildiyinə, yenidən yerə qayıtdığına inanırdılar. Onlar bu düşüncədə idilər ki, ruhun hörmətli adam, ya da hansısa heyvan cildində qayıtması insanın sağ ikən topladığı müsbət karmaların miqdarından asılıdır.

XIX əsrin əvvəllərində məbəd kompleksi dövrümüzə çatdığı görünüşə malik olub. Əsasən hinduzlar tərəfindən istifadə olunsada, məbədin memarlığı ənənəvi hinduizm məbədlərinin memarlığından fərqlidir. Abidənin əksər tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, ümumi memarlıq xüsusiyyətlərinə görə o, Azərbaycanın şəhər karvansaralarını xatırladır. Beşguşəli həyətin mərkəzində rotonda - pavilyon yerləşir. Həmin rotonda kompleksin əsas alov məbədidir.

Yerli memarlıq ənənələri əsasında inşa edilən Atəşgah eyni zamanda qədim alov altarlının xüsusiyyətini özündə birləşdirir. Memarlıq kompleksi planda beşguşəli çıxıntılı və iri giriş portalına malik müdafiə divarları və ərazinin mərkəzində yerləşən dördguşəli altar - alov məbədidən ibarətdir. Giriş üzərində Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi üçün xarakterik olan qonaq otaqları - balaxana tikilib.

Məbəddə 20 qiymətli daş kitabə var. Onlar hücrənin üstə yerləşdirilib. Birini zərdüşt, 19-nu isə atəşpərəstlər qoyublar. Onlardan 19-u hind, biri fars dilində yazılmışdır. Hər kitabədə otaqların neçənci ildə və hansı tacir tərəfindən tikilməsi, həmçinin hind tanrılarının adları qeyd olunmuşdur. Hücrələrdən yaşayış yeri, ibadətgah və karvansara kimi istifadə olunub.

Bəzi hücrələrin giriş qapısının üstündə daş üzərində yazılmış ithaf kitabələri var. XX əsrin əvvəllərində abidəni ziyarət edən Cekson 18 kitabə saydığını yazır. Onlardan ən erkəni Samvat 1770-ci ilə aiddir. Məbədin kitabələrindən 14-ü "B.A.Dornun Qafqaz və Xəzərin cənub sahillərinə səyahət atlası"na daxil edilib. 1950-ci ildə C.M.Unvala həmin kitabələrdən 16-sını nəşr etdirib. Kitabələrin bəzisinin sonunda yazılma tarixi qeyd edilib. Bunun əsasında kitabələrin XVIII-XIX əsrlərə aid olması müəyyənləşdirilib. Bəzi hinduizm kitabələri ciddi zədələndiyindən onların oxunması mümkün olmayıb. Atəşgahdakı yeganə zərdüşt kitabəsi dörd sətirlik şeir formasında yazılıb.

1925-ci ildən sonra məbəd demək olar ki, tərk edilib. Bu vəziyyət əlli il davam edib. 1975-ci ildə ətraflı restavrasiya işlərindən sonra Atəşgah yenidən ziyarət üçün açılıb. 2007-ci ildə məbəd yenidən restavrasiya olunub.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına əsasən kompleks ətrafında açıq səma altında muzey yaradılıb, kompleks Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu elan edilib. 1998-ci ildə isə Atəşgah UNESCO-nun Ümumdünya irsi siyahısına salınmaq üçün namizəd siyahısına daxil edilib.

Naxçıvan türbələri

Azərbaycan memarlığının ən nadir və unikal abidələrindən biri **Möminə xatun türbəsidir**. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Musa Quliyev “Möminə xatun türbəsi ilə bağlı aparılan araşdırmalar haqqında” məqaləsində yazıb ki, hicri tarixi ilə 582-ci ilin Məhərrəm ayında (Miladi 1186-cı il) görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilən bu məqbərə dünyanın monumental abidələrindəndir. Orta əsr Azərbaycan memarlığının görkəmli nümayəndəsi, Naxçıvan memarlıq məktəbinin yaradıcısı Əcəmi Naxçıvani inşa etdiyi abidələrin üzərində özünü “Əbubəkr oğlu Əcəmi, naxçıvanlı memar” kimi təqdim edib.

Musa Quliyev qeyd edib ki, Möminə xatun Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaradıcısı Eldəniz Şəmsəddinin (hakimiyyətdə olduğu illər - 1136-1174) həyat yoldaşı, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın (hakimiyyətdə olduğu illər - 1174-1186) və Qızıl Arslanın (hakimiyyətdə olduğu illər - 1186-1191) anasıdır. Bəzi müəlliflər yanlış olaraq Möminə xatunu Cahan Pəhləvanın xanımı kimi yazırlar. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın həyat yoldaşı Zahidə xatun olub. Cəlaliyyə isə onların qızıdır.

Möminə xatun Azərbaycanın diplomat qadınlarındanır. O, Atabəylər dövlətinin xarici və daxili siyasətində həyat yoldaşının və oğlanlarının yaxın köməkçisi olub. Elə bu sədaqətinə görə əri Şəmsəddin Eldəniz onun məzarı üzərində əzəmətli məqbərə tikdirmək qərarı verib. Möminə xatın 1175-ci ildə Naxçıvanda əbədiyyətə qovuşub, ondan bir ay sonra Şəmsəddin Eldəniz Atabəy dünyadan köçüb. Özülü 1175-ci ilin oktyabrında qoyulan məqbərənin inşası onların sədaqətli oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən 1186-cı ildə başa çatdırılıb.

XII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin və ictimai fikrinin çiçəkləndiyi bir dövrdə yaşayıb yaratmış memarın inşa etdiyi bu abidə o qədər zərif, o dərəcədə yüksək bədii təfəkkür məhsuludur ki, ona tamaşa etməyə gələni öz cazibəsində saxlaya bilir. Çünki məqbərədə riyazi təfəkkürlə bədiiliyin vəhdəti duyulur. Abidəyə həndəsi ornamentlər böyük ustalıqla həkk edilib. Xarici səthləri bir-birindən ayıran tillərin memarlıq bölgüsünün dəqiqliyinə heyran qalmaya bilmirsən. Möminə xatun türbəsinin inşa edən Memar Əcəmi kufi xətlə kitabələri həndəsi sistemləri xatırladan mürəkkəb naxış şəbəkələrinə uyğunlaşdırıb. Bütün bunlar abidənin ümumi kompozisiyasını tamaşaçıya sevdirə bilir. Həmin kufi xətlə kitabələrdən biri bizi xəyalən on ikinci yüzilliyə aparır: **“Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar. Biz ölürük, əsər qalır yadigar”**.

Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşən və yerli camaat arasında “Atababa günbəzi” adı ilə tanınan **Yusif Küseyir oğlu türbəsi** 1162-ci ildə inşa olunub. O, ustad memarın bu günümüze gəlib çatan ilk böyük əsəri kimi çox qiymətlidir. Sərdabə və yerüstü qüllələri hissədən ibarət olan türbənin kitabəsində onun kimin şərəfinə və hansı tarixdə inşa olunduğu öz əksini tapıb: “Bu türbə xacə, şanlı rəis, dinin zəkası, İslamın camalı, şeyxlər başçısı Yusif Küseyir oğlundur”. Digər kitabədə isə “Bənnə Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvaninin əməlidir” sözləri yazılıb.

Yusif Küseyir oğlu türbəsi Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani tərəfindən tikilib. AMEA Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşı Nərgiz İsmayılova qeyd edib ki, Yusif Küseyir oğlu haqqında bizə məlumatlar gəlib çatmadığı üçün onun şəxsiyyəti haqqında aydın təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Ancaq kitabədə yazılan məlumatlar müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Kitabədə o, “xacə, ər-rəis əl-əcəl” (“xacə” - tanınmış rəis) titulları və bir sıra epitetlərlə (“mömin”, “islamın gözəlliyi”, “şeyxlərin başçısı”) təqdim olunub.

Orta əsrlərdə “xacə” titulu ilə böyük tacirlərə, görkəmli alimlərə müraciət edilirdi. Bu titulu daşması onun tacirlər gildiyasının başçısı, “rəis” titulu isə Atabəylər dövlətinin paytaxtı olarkən Naxçıvan şəhərinin rəhbəri olduğunu göstərir. Eldənizlərin hakimiyyəti (1136-1225) dövründə şəhərləri hökmdarın müavini sayılan valinin adından idarə edən rəislər, bir qayda olaraq, yerli, tanınmış nəsilərdən seçilirdi. Göründüyü kimi, Yusif Küseyir oğlunun tutduğu şəhər rəisi vəzifəsi kifayət qədər nüfuzlu vəzifə olub. Həmçinin kitabədə adına əlavə olunan “şeyxlərin başçısı” sözləri isə Yusif Küseyir oğlunun şəhərdə yaşayan, ali ruhani təbəqəsinə və həmin vaxt Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən müxtəlif sufi təriqətlərinə məxsus xanəqahların başçılarına rəhbərlik etdiyini göstərir.

Qadir Əliyevin yazdığı “Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq” adlı kitabda Yusif Küseyir oğlu türbəsi barədə aşağıdakı məlumatlar verilir: ***“İlk baxışdan təmiz həndəsi biçimi və gözəl harmonik quruluşu ilə diqqəti cəlb edən türbə ikiqatlıdır. Türbənin hər iki qatı planda düzgün səkkizbucaqlıdır. Səkkizüzüzlü plana uyğun olan sərdabə yastı günbəzlə örtülüb. Yüksək mühəndis həllinin nəticəsidir ki, Yusif Küseyir oğlu türbəsi Azərbaycanın qülləvari türbələri içərisində üst piramidal örtüyü 800 ildən artıq bir müddətdə salamat qalan tək abidədir”***.

Bəli, Yusif Küseyir oğlu türbəsi ilk baxışdan tutumunun həndəsi təmizliyi, nisbətlərinin incəliyi və harmonik gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bişmiş kərpicdən tikilmiş türbə yüksək tikinti texnikası ilə seçilir. Türbənin bütün səkkiz səthi müxtəlifşəkilli həndəsi ornamentlərlə bəzədilib. Türbənin rəis, xacə Yusif Küseyir oğlunun xatirəsinə ithaf olaraq hicri təqvim ilə 557-ci ildə, miladi təqvim ilə isə 1162-ci ildə tikildiyini göstərən kitabə bu səthin yuxarı hissəsində yerləşdirilib. Türbənin səthlərindən yuxarı hissə qurşaq şəklində ayrılıb və burada da kitabə yerləşdirilib. Kufi xətlə yazılmış bu kitabənin giriş qapısından sol tərəfdəki hissəsində memarın adı yazılıb: **“Naxçıvanlı memar Əcəmi Əbubəkir oğlu”**.

Qarabağlar Türbə Kompleksinin xalqımızın maddi-mədəniyyət abidələri arasında tarixi mövqeyini, dünya əhəmiyyətli abidə olmasını nəzərə alan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov 2016-cı il 4 iyul tarixdə “Qarabağlar Türbə Kompleksinin bərpa və tədqiq olunması haqqında” Sərəncam imzalayıb. Sərəncamda deyilir: “Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində yerləşən və XII-XIV əsrlərə aid edilən kompleksdən dövrümüzədək qoşa minarəli baştağ və türbə gəlib çatmışdır. Azərbaycan xatirə memarlığının mütərəqqi ənənələrini yaşadan bu abidə memarlıq quruluşuna və oxşar cəhətlərinə görə Əcəmi Naxçıvani memarlıq məktəbinin davamı, memar Əhməd Naxçıvani yaradıcılığının nümunəsidir”.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik İsmayıl Hacıyev “Tarixi mənbələr Qarabağlar kəndi və Qarabağlar Türbə Kompleksi haqqında” məqaləsində yazıb ki, Qarabağlar Türbə Kompleksi qoşa minarə, onlar arasındakı baştağ, qoşa minarələrə birləşən dini binanın qalıqları və türbədən ibarətdir. Bu abidələrdən ikisi - qoşa minarəli baştağ və türbə dövrümüzədək gəlib çatıb. Türbə kompleksi göstərir ki, Qarabağlar orta əsrlərdə Azərbaycanın inkişaf etmiş mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub. Bu türbədə hər bir abidənin özünəməxsus yeri, mövqeyi və tarixi əhəmiyyəti var. Qarabağlar Türbə Kompleksi təkcə Azərbaycanın deyil, Ön Asiyanın memarlıq incilərindəndir. Türbə kompleksinin Elxanilər hakimiyyəti illərində tikintisi geniş yayılmış əbvab-əl-birr (dindarlığın qapıları) adlı iri xatirə-xeyriyyə komplekslərindən olduğu güman edilir. Tərkibində saray, məscid, mədrəsə, xanəqah, şəfəxana, hamam və başqa binalar olan belə komplekslərin mərkəzi tikilisi “Ali günbəz” - uca türbə olur.

Akademik qeyd edib ki, mənbələr və mütəxəssislər qoşa minarələrin XII-XIII əsrlərdə, baştağın XIV əsrdə, türbənin isə 1332-1337-ci illərdə tikildiyini qeyd edirlər. Üslub və tikinti texnikası xüsusiyyətlərinə görə, türbənin tikilmə tarixi Hülaki hökmdarı Əbu Səid Bahadır xanın hakimiyyəti illərinə (1319-1335) aid edilir.

Qarabağlar türbəsi iki hissəlidir: sərdabə və yerüstü xatirə abidəsi. Bu abidədə qülləvarı türbənin əsas xüsusiyyətləri əks olunub. Daş kürsülük üzərində dəstə şəklində birləşən 12 yarımşilindrik çıxıntı onun yerüstü kompozisiyasını təşkil edir. Gövdə səthinin belə yarımşilindrik çıxıntılarla işlənməsi yalnız bədii-dekorativ əhəmiyyətə malik olmayıb, eyni zamanda, mühəndis quruluşu cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Bir-biri ilə birləşmiş on iki yarımşilindrik çıxıntı divarın ümumi həcmi azaltmaqla bərabər, eyni zamanda, türbəyə bir qala görkəmi də verir. Türbənin kompozisiya xüsusiyyəti dörd baştağlı olmasıdır. Dörd coğrafi səmtə cəhətlənən giriş yerləri türbəni dörd bərabər hissəyə bölür. Binanın bütün səthlərində xırda şirli yaşıl kərpiclərdən çəkilmiş üzlük qırmızımtıl kərpic fon üzərində onun səthini böyük kvadratlara bölür. Çəpinə qoyulmuş belə kərpiclərdən isə romblar əmələ gəlib. Kvadratların hər birinin içərisində isə iri yaşıl kərpiclərlə “Allah” və “Bismillah” sözləri yazılıb. Türbənin bütün səthində kufi xətti ilə yazılmış “Allah” sözü 200 dəfədən artıq təkrar olunur.

Türbədən, təxminən, 30 metr aralıqda iki yüksək minarə ucalır ki, bunların hündürlüyü 17 metrə qədərdir. Minarələrin aşağı hissələrində kvadratşəkilli bünövrə düzəldilib. Minarənin səthində yaşıl rəngli kaşı çəkilmiş kərpiclərdən bəzəklər yaradılıb. Hər iki minarənin içərisində dolama pilləkən vardır. Bu minarələr Azərbaycan ərazisindəki ən qədim kərpic minarələrdəndir. Baştağın özü isə təkcə yurdumuzun deyil, bütün İslam ölkələrinin memarlığında qoşa minarəli baştağların ilk nümunələrindəndir. Qarabağlar baştağı nadir abidədir. Baştağ gözəl kompozisiya və incə memarlıq bədii həllinə görə də dəyərli sənət əsəridir.

Tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Naxçıvan diyarının quruculuq ünvanlarından biri olan Qarabağlar kəndi və onun türbə kompleksi özünün ikinci həyatını yaşayır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Qarabağlar Türbə Kompleksinin bərpa və tədqiq olunması haqqında” Sərəncamından irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq abidələr ən yüksək səviyyədə bərpa edilir, ilkin gözəlliyinə qaytarılır.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli “**Gülüstan türbəsi** Azərbaycan xatirə memarlığının ən dəyərli nümunələrindəndir” adlı məqaləsində yazıb ki, Azərbaycanın qülləvari türbələri sırasına daxil olan abidə iki hissədən - sərdabə və türbədən ibarətdir. Ancaq digər türbələrdə sərdabə hissə yerin altında yerləşdirildiyi halda, burada sərdabə yerin səthindən yuxarıda inşa olunub. Türbənin aşağı hissəsini təşkil edən yonulmuş daşdan tikilmiş kürsülük xaricdən kəşik piramida, daxildən silindrik quruluşa malikdir. Yuxarı hissə isə on ikiüzlü qüllədən ibarətdir.

Fəxrəddin Səfərli qeyd edib ki, qüllənin bütün üzlərində yaradılan taxçaların içərisi çox incə şəkildə işlənmiş naxış və ornamentlərlə doldurulub. Türbənin daş üzərində oyulmuş ornamentləri zənginliyi, incəliyi, zərifliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilir və demək olar ki, bu cəhətdən digər abidələri geridə qoyur. Abidəni inşa edən memar ornamentlər üzərində işləyərkən onları taxçalarda elə düzüb ki, onu seyr edənlər həmişə qonşu səthlərdə müxtəlif biçimli ornamentlər görür. Yüksək sənətkarlıqla işlənmiş ornamentlərin taxçalarda təkrarı ancaq yaxından baxarkən hiss edilir. Bu naxış və ornamentləri ancaq Möminə xatın türbəsinin ornamentləri ilə müqayisə etmək olar.

Azərbaycan memarlığının möhtəşəm nümunələrindən olan, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonunda, Culfa şəhərinin yaxınlığında qırmızı tuf daşından inşa edilən Gülüstan türbəsi Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Sovet hakimiyyəti illərində türbə Araz çayı boyunca çəkilən sərhəd xəttinin arxasında qaldığı üçün baxımsız qalıb, bərpa edilməyib, əhalinin onun yanına getməsinə icazə verilməyib. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 7 oktyabr 2015-ci ildə imzaladığı “Gülüstan türbəsinin bərpası və tədqiq olunması haqqında” Sərəncamı bu möhtəşəm abidənin bərpası və tədqiqi üçün geniş imkanlar yaradıb. Sərəncama əsasən yaradılan “Gülüstan türbəsi” tədqiqat qrupu türbənin tarixi ilə əlaqədar yeni faktlar aşkara çıxarıb. Tədqiqat qrupu türbənin tarixi, memarlıq formaları, ətraf ərazinin arxeologiyası, etnoqrafiyası, tarix və memarlıq abidələri haqqında məlumatlar toplayıb, onlar əsasında türbə və ətraf ərazilərlə əlaqədar konkret elmi nəticəyə gəlib. Türbənin bərpa edilməsi isə onu tarixi abidə kimi Azərbaycana yenidən qaytarıb.

Binəqədi IV dövr fauna və flora təbiət abidəsi

Binəqədi IV dövr fauna və flora təbiət abidəsi 1938-ci ildə aşkar edilmişdir. Abidə nəinki Azərbaycanın, hətta bütün dünyanın ən zəngin və unikal tapıntılarından biri hesab olunur. Qazıntı işləri nəticəsində üzə çıxmış çoxlu sayda nadir heyvan qalıqları Həsən bəy Zərdabi adına Təbiət Tarixi Muzeyinin 12 cildlik əsərlərində, eyni zamanda, respublikanın və digər ölkələrin dövr elmi nəşrlərində, ümumiyyətlə, 100-dən artıq xarici mətbuatda öz əksini tapmışdır. Binəqədidə tapılmış və dördüncü dövrə aid olan fauna və flora yataqları həmin dövr Azərbaycan təbiəti haqqında biliklərin artmasına və paleontologiyanın inkişafına təkan verməklə yanaşı, daş dövrünə aid insan izlərinin axtarışı üçün də vacib elmi əsas olmuşdur. “Binəqədi IV dövr fauna və flora təbiət abidəsi” nəinki Azərbaycanın, hətta bütün dünyanın ən zəngin və nadir tapıntılarından biri hesab olunur. AMEA-nın

Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru Maisə Rəhimova vurğulamışdır ki, keçən əsrin ortalarından Azərbaycan ərazisində daş dövrü abidələri haqqında nəinki heç bir məlumat olmamış, hətta onların aşkarlanması üçün ciddi səylər belə göstərilməmişdir. Lakin Binəqədidə nadir yataqların aşkara çıxarılması nəticəsində bu tapıntıları tədqiq edən alimlər nəzəri olaraq bölgədə ibtidai insanların yaşadıklarını əsaslandırmağa başlamışlar. Bu mənada arxeoloqların mövqeyi də istisna təşkil etmirdi. Çünki öküz, maral, at və digər iri məməlilərin zənginliyi həmişə qida axtarışında olan ibtidai insanların diqqətini cəlb etməyə bilməzdi.

Azərbaycanda paleolit düşərgələrinin axtarışı üçün ilk xüsusi ekspedisiyanın 1953-cü ildə S.Zamyatinin və M.Hüseynovun rəhbərliyi ilə başladığını və Dəmcili mağarasında həmin dövrə aid abidənin tapılması ilə nəticələndiyini söyləyən M.Rəhimova bu axtarışlara “Binəqədi IV dövr fauna və flora təbiət abidəsi”ndə qalıqların tapılmasının təkan verdiyini demişdir.

AMEA-nın Geologiya İnstitutunun şöbə müdiri Təriyel Heybətov “Binəqədi IV dövr fauna və flora təbiət abidəsi”ndə 300-ə yaxın heyvan və 22 növ bitki qalıqlarının aşkarlandığını diqqətə çatdırmışdır. Bildirmişdir ki, aşkar olunmuş növlərdən 20-si nəslə kəsilmiş heyvanlardır. Bunlardan mağara şiri, mağara pələngi, nəcib maral, hepart, bəbir və digərlərini misal göstərmək olar. Burada 43 məməli, 107 quş, 2 sürünən, 1 suda-quruda yaşayan canlının qalıqları aşkarlanmışdır. Onurğasız heyvanlardan isə buğumayaqlıların 120-dən çox növü, mollyuskaların 1 növü təyin olunmuşdur. Ərazidə buruq və qazma işlərinin aparılması, seysmoloji vəziyyətin öyrənilməsi və radar vasitəsilə sümüklərlə zəngin olan süxurların da aşkar edilməsi nəzərdə tutulur. Neft muzeyinin yaradılması üçün ərazidə 32 quyu ilkin vəziyyətinə gətiriləcəkdir. “Binəqədi IV dövr fauna və flora təbiət abidəsi”ndən bəhs edən elmi əsərlərin və məqalələrin yenidən çap olunması nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, abidənin internet sahifəsi yaradılacaqdır.

Yeni paleontoloji ekspedisiya AMEA, Binəqədi Rayon İcra Hakimiyyəti və “Regionların İnkişafı” İctimai Birliyinin birgə layihəsi əsasında fəaliyyət göstərir. Ekspedisiyaya AMEA-nın tanınmış alimləri cəlb olunmuşlar. Ərazi qısa müddətdə təmizlənmiş, gələcək işlər üçün münbit şərait yaradılmışdır. Məqsəd bu nadir təbiət abidəsinin öyrənilməsi, elmi şəkildə araşdırılması və açıq səma altında yerləşən nadir fauna və flora, neft muzeyinin yaradılmasıdır. Bunun nəticəsində ərazidəki qır süxurlarının tərkibində aşkarlanacaq yeni fauna və flora nümunələrinin təsnifatı aparılacaq, yataqda paleontoloji, geoloji kəşfiyyat işləri davam etdiriləcəkdir. Süxurların mütləq yaşının təyin olunması diqqətdə saxlanılacaqdır.

Ərazidə buruq və qazma işlərinin aparılması, seysmoloji vəziyyətin öyrənilməsi və radar vasitəsilə sümüklərlə zəngin olan süxurların da aşkar edilməsi nəzərdə tutulur. Neft muzeyinin yaradılması üçün ərazidə 32 quyu ilkin vəziyyətinə gətiriləcəkdir. “Binəqədi IV dövr fauna və flora təbiət abidəsi”ndən bəhs edən elmi əsərlərin və məqalələrin yenidən çap olunması nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, abidənin internet sahifəsi yaradılacaqdır.

Burada aşkara çıxarılan fauna və flora qalıqlarının yaşı 50-150 min il əhatə edir. 1938-ci ildə tapılmış kərgədan sümüyü dünya palentologiya elmində “Binəqədi kərgədanı”

adı ilə məşhurdur. Binəqədidəki bu abidənin analoqu yalnız ABŞ-ın Kaliforniya ştatındakı Ranço La Brea muzeyi sayılır.

Lökbatan palçıq vulkanı

Tarix boyu alimlər Azərbaycanı palçıq vulkanları ilə zəngin bir ərazi kimi qeyd etmişlər. Burada dünyanın bütün vulkan növlərinə - aktiv fəaliyyətdə olan, sönmüş, gömülmüş, neft çıxaran, ada və sualtı vulkanlara təsadüf olunur. Planetimizdə mövcud olan 800 palçıq vulkanının 300-dən çoxu Azərbaycanın şərqi və onunla həmsərhəd Xəzər akvatoriyasında yerləşir. Təbiətin möcüzəsi olan Palçıq vulkanlarının çoxu Bakı və Abşeron yarımadasında yayılmış və onlardan bəziləri təbiət abidəsi kimi formalaşmışdır.

Abşeron yarımadasında minerallarla ən zəngini Lökbatan ərazisindədir. Lökbatan palçıq vulkanı 1810-cu ildə qeydə alınıb “Bakı və Abşeron yarımadasının palçıq vulkanları qrupu Dövlət Təbiət qoruğu”-na aid olmasa da dünyanın püskürməsinə görə ən aktiv vulkanları siyahısına daxildir. Son 25-ci püskürməsi vulkanın 02 may 2017-ci il tarixində baş vermişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 15 avqust tarixli 2315 nömrəli sərəncamı ilə “Bakı və Abşeron yarımadasının palçıq vulkanları qrupu Dövlət Təbiət qoruğu” yaradılmışdır. Son illər Bakı və Abşeron yarımadasında olan palçıq vulkanlarına antropogen təsirlərin artırılması nəticəsində onların əraziləri dağıdılır, orada intensiv inşaat işləri aparılır, vulkanların püskürmə ehtimalı olan zonalarında yaşayış binaları inşa olunur. Buna görə də Bakı və Abşeron yarımadasında yerləşən palçıq vulkanlarının mühafizəsinin gücləndirilməsinin vacibliyini, onların fəaliyyətinin öyrənilməsinin böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, bu təbiət sərvətlərinin gələcək nəsillərə çatdırılması və respublikamızın təbii irsinin geniş miqyasda təbliğ olunması məqsədilə dövlətimiz 30 sentyabr 1998-ci ildən UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlk siyahısına daxil edilməsinə nail olmuşdur.

Bakı dağ mərhələsi

Azərbaycan Respublikası ərazisinin yarıya qədəri dağlardır. Onlar 200-300 metr mütləq yüksəklikdən 4466 metrə qədər ucalır. Bu dağları gözəlləşdirən onların ətəyindən zirvəsinə qədər yarım səhra, çöl, meşə, çəmən və qayalıq kimi müxtəlif landşaft qurşaqlarının bir-birini əvəz etməsidir.

İnsanların dağlardakı mağaraları ilk mənzilə-sığınacağa çevirməsi və dağların qoynunda əbədi məskən salması, onun təbii sərvətlərindən geniş istifadə etməsi insanı – dağa, dağı isə insana qovuşdurmuşdur. Buna görə də bəşəriyyət tarixinin bir şəxsi uzaq keçmişdən dağlara uzanmışdır.

“Bakı dağ mərhələsi” Bakı şəhəri Səbəyıl rayonu Bibi-Heybət qəsəbəsi yaxınlığında 40° 20' 50" şimal enliyi və 49° 45' 55" şərq uzunluğunda yerləşir. “Bakı dağ mərhələsi” Azərbaycan Respublikası hökumətinin 1982-ci il 16 mart tarixli 167 nömrəli Qərarı ilə xüsusi əhəmiyyətli təbiət abidəsi kimi dövlət tərəfindən mühafizə olunur. Bu dağın

ətəyində 70 metr dərinliyində aşağı antropogen qatlara aid klassik sütun aşkar edilmişdir. İlk dəfə D. F. Qolubyatnikov tərəfindən təsvir edilən bu qatların sütunu Dünya geoloji ədəbiyyatına stratigrafiq sütun kimi daxil edilmişdir. "Bakı" dövrünün geoloji yataqları və paleontoloji qalıqlarla zəngin olan bu təbii abidə unikaldir və çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Xəzər dənizinin sahilində və Bakı şəhərinin mərkəzinə yaxın yerləşməsi, Xəzərin bu hündürlükdən geniş panoraması bu dağın estetik dəyərini artırır.

"Bakı dağ mərhələsi" də bəzi irs nümunələri kimi dövlətimizin səyi nəticəsində 30 sentyabr 1998-ci ildən UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlk siyahısına daxil edilmişdir.

Xəzər dənizinin sahilində müdafiə qurğuları

Bu qədim abidə Azərbaycanın şəhərsalma mədəniyyətinin, memarlıq düşüncəsinin və tarixi yaddaşının nadir nümunələrindən biridir. Mənbələrdə "Sualtı şəhər", "Bayıl daşları", "Səbayıl qalası", "Karvansara", "Xanəgah", "Kömrükxana" və başqa adlarla qeyd olunsa da, elmi ədəbiyyatda daha çox "Bayıl qəsri" kimi tanınır.

Tədqiqatlarda bir kitabə daşında Bayıl qəsrinin "Bəndər qələ" adı ilə verilməsi faktı da var. Mənasının liman qala olduğu bu adın Bayıl qalasının əsas funksiyalarından birini aydınlaşdırdığı qeyd edilir. O da bildirilir ki, bütövlükdə Bayıl qəsri Şirvanşahların yeni paytaxt şəhəri yanında iqamətgahı olub. Belə ki, Şamaxı qalasının müdafiəsində Gülüstan qalasının yerinə yetirdiyi funksiyanı Bakı qalasının müdafiəsində də **Bayıl qalası** həyata keçirib.

Azərbaycan tarixində mühüm dövrlərdən biri olan Şirvanşahlar dövlətinin hakimiyyəti illərində Bakı Xəzər sahilində yerləşən mühüm şəhərlərdən birinə çevrilmişdi. Şəhərin əlverişli coğrafi mövqeyi onun iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini artırırdı. Orta əsrlərdə şəhərlərin inkişafında müdafiə məsələsi böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Şəhər yalnız yaşayış yeri deyil, həm də dövlətin gücünü, ticarət yollarını və əhalinin təhlükəsizliyini qoruyan mühüm mərkəz sayılırdı. Bayıl qalasının tikilməsi də bu mənada böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Xəzər sahilində inşa edilən bu möhtəşəm istehkam Bakının dəniz tərəfdən müdafiəsində mühüm rol oynayırdı. Qalanın yerləşdiyi ərazi xüsusi strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Buradan dəniz yollarına nəzarət etmək, sahilə yaxınlaşan gəmiləri izləmək və şəhərin liman təhlükəsizliyini təmin etmək mümkün idi.

Dördkünc Mərdəkan qalası Bakının Mərdəkan qəsəbəsində yerləşən qədim tarixə malik abidələrdən biridir. Qala dörd künc formasında XII əsrin ortalarında III Böyük Mənuçöhrün oğlu I Axsitan tərəfindən tikilib. Mərdəkan qalası I Axsitanın düşmən üzərindəki parlaq qələbəsi şərəfinə ucaldılıb. Qaladan feodalların sığınacağı və gözətçi məntəqəsi kimi istifadə edilib.

Qalanın həyətindəki boş quyulardan ərzaq saxlamaq üçün istifadə olunub. Qalanın giriş qapısından içəri daxil olduqda 25 metrlik su quyusunu da görmək mümkündür. Qalanın hündürlüyü 22 metr, qalınlığı aşağıdan 2,10 metr, yuxarıdan isə 1,60 metrdir.

Dairəvi Mərdəkan qalasının hündürlüyü 16 metrdir. İlk əvvəl belə güman edilir ki, bu tikinti yaşayış binalarından, ayrı inşa edilmiş qala sütunundan ibarət bir tikintidir.

Lakin bərpa işləri aparılarkən qalanın ətraf ərazisi tikintilərdən təmizləndəndən sonra müəyyən edilmişdi ki, vaxtilə qalanın kiçik həcmli həyətyanı sahəsi və uca divarları var idi. Hal-hazırda da qala həyatını hündürlüyü 7 metr olan daş divar əhatə edir. Hasarın tinlərində qüllələr, məhəccər və mazqallar vardır. Planda dairəvi, sütun şəklində olan qala yuxarı getdikcə daralır. Hündürlük boyu 3 hissəyə bölünmüşdür. Bu hissələrin hamısı sferik günbəzlə örtülərək, bir - birilə divarın içində qurulan pilləkənlə əlaqələnir. Bu tarixi abidə “Xəzər sahili mühafizə konstruksiyaları” daxilində 24 oktyabr 2001-ci ildə UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlk siyahısına daxil edilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu elan edilən Beşbarmaq dağı Siyəzən rayonunun Qalaşığı kəndinin ərazisində yerləşir. Beşbarmaq dağının ətrafındakı son tunc – ilk dəmir dövrünə aid yaşayış yeri, Xızırzində piri, ilk orta əsrlərə aid qala qalıqları, XV-XVII əsrlərə aid karvansara qalıqları dövlət mühafizəsinə götürülən tarix və mədəniyyət abidələridir.

Xəzər dənizinin sahilində beş çılpaq zirvədən ibarət olan bu dağ xalq arasında "Xızırzində baba" və yaxud "Xızırzində dağı" kimi tanınır. Qeyri-adi görünüşü ətraf ərazilərdə yaşayanlar tərəfindən dağın ibadət olunan pırə çevrilməsinə səbəb olub. Alban tarixçisi Moises Kalankatlı Beşbarmaq səddinin Sasani padşahı II Yezdəgirdin dövründə (V əsr) çəkildiyini göstərir. Tarixi mənbələrə görə **Beşbarmaq səddi** köçərilərin qarşısını almaq üçün çəkilib. Beşbarmaqda qala ilə yanaşı, karvansara da olub.

Tarixçi Vasif Əliyev bildirir ki, Xəzər dənizinin qərb sahillərində sərhədlərin yadellilərdən qorunması üçün Beşbarmaq, Gilgilçay və Dərbənd istehkamları tikilib. Beşbarmaq və Gilgilçay istehkamları daha qədim tarixə malikdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" kitabında "Quran"da adı çəkilən Məcmül-bəhreyn, yəni iki dəniz qovşağının Şirvan vilayətində yerləşdiyini, həmçinin Musa və Xızır peyğəmbərlərin səxrsinin (qayası) da orada olduğunu qeyd edir. Adına və əlamətlərinə görə bu qaya Xızırzində ola bilər. "Xızırzində" adının tərkibindəki "zində" sözü "sağ", "diri" mənasını verir, bu da qədim Şərq folklorunda tez-tez adı çəkilən "abizəmzəm" - "dirilik suyu" içmiş Xızır (Xıdır) peyğəmbərə işarədir. Ona görə də bəzi tarixi mənbələrdə Beşbarmaq zirvəsi Xızır peyğəmbərin qayası adlanır.

Bəzi tədqiqatçılar qeyd edir ki, Beşbarmaq sözünün tərkibindəki "barmaq" termini "şiş təpə" mənasındadır. Başqa bir fikrə görə isə Beşbarmaq "Baş barmaq" sözündən yaranıb. "Beşbarmaq" adının 5 barmaqla deyil, "Barmak" toponimi ilə əlaqəli olması ehtimalı da var. XVIII əsrə qədər yuxarıda bu ərazilərin hamısı Quba xanlığının Barmak mahalına aid olub. Beşbarmaq dağı dəniz səviyyəsindən 445 metr yüksəklikdədir.

Bu tarixi abidə "Xəzər sahili mühafizə konstruksiyaları" daxilində 2001-ci il oktyabrın 24-də UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlk siyahısına daxil edilib.

Gilgilçay səddi Dərbənd keçidində tikilmiş "Uzun divarlar" adlanan müdafiə istehkamlarından ən əhəmiyyətlisidir. Erkən feodalizm dövründə məlumdur ki, Qafqaz Albaniyasında köçərilərin hücumlarının qarşısını almaq üçün müdafiə sədləri tikilirdi. Həmin sədlərdən ən möhtəşəmi Gilgilçay müdafiə istehkamıdır. Bu müdafiə istehkamı

haqqında ilk məlumat verən ərəb tarixçisi Əl-Bəlazuri (IX əsr) “Kitab Fütuh Əl-Buldən” - (“Ölkələrin fəthi” kitabı) adlı əsərində yazır ki, Sasani şahı Firuzun oğlu Qubad özü də onlara qoşuldu və Şirvanla Arran vilayətlərinin qapısı arasında çiy kərpicdən sədd tikdirdi.

Tədqiqatçı alim Əsgər Əliyev öz araşdırmalarında K.B.Treverə əsaslanaraq qeyd edir ki, Gilgilçay müdafiə səddi II Yezemgerdin (II Yezdəgird) vaxtında tikilmişdir. Bəlkə də şahənşah Perezun (459-484-cü illər) vaxtında tikilib başa çatdırılmışdır. Baba dağına qədər sədd divarlarının hündürlüyü 5-7, bəzi halda 7-11 metr, eni isə 30-35 metrə qədərdir. Bəzi tarixi mənbələrə görə, Gilgilçay səddi uzunluğuna görə məşhur Çin səddindən sonra dünyada ikincidir. Faktiki olaraq bu sədd şimaldan cənuba keçilməsi mümkün olan bütün keçidləri bağlayırdı. Bu böyük, uzun səddin mərkəzində iki böyük şəhər - qala yeri diqqəti cəlb edir. Gilgilçay səddi dörd hissədən ibarət olmuşdur. Hər 30-35 m məsafədə bürc və ya qüllə ucaldılmışdır. Səddə ən böyük bürcün hündürlüyü 4,7 m, eni isə 7,2 metrdir. Bürc və divarlar əsasən yonulmamış daşlardan tikilmişdir. Bir vaxt Bakı-Rostov şəhərlərarası şosse yolunun genişləndirilməsi ilə bağlı təəssüf ki, bu nadir abidələrin bir qismi dağılıb.

Bu tarixi abidə “Xəzər sahili mühafizə konstruksiyaları” daxilində 24 oktyabr 2001-ci ildə UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlk siyahısına daxil edilmişdir.

Ölkəmizin mədəni irs siyahısında **Çıraqqala** abidəsinin də özünəməxsus yeri var. Sasanilər imperiyasının Azərbaycanda hökmranlığı dövrünə aid olan bu abidənin təməli III-IV, bəzi mənbələrə görə isə V-VI əsrlərdə qoyulub.

Dəniz səviyyəsindən 1232 metr yüksəklikdə yerləşən Çıraqqala mərkəzi ilə birlikdə 17 bürcdən ibarət olub və düzbucaqlı forması ilə diqqəti cəlb edib. Lakin indi həmin bürclərin ancaq üçü salamat qalıb. Bu tikili həm də qala rolunu oynayır. Əslində, təqribən Xəzər dənizindən Baba dağının ətəklərinə qədər uzanan səddin üç böyük qalasından biri olub. Uzunluğu 120 kilometr olan səddin divarlarının qalınlığı bəzi yerlərdə 8 metrə çatır. Baba dağına qədər sədd divarlarının hündürlüyü 5-7, bəzən də 7-11, eni isə 30-35 metrə qədərdir.

Sovet hakimiyyəti dövründə yüksək aşınmaya məruz qalan abidənin yalnız yerli əhalinin və mədəni irs mühafizəçilərinin səyləri sayəsində müəyyən hissəsi qorunub və günümüzə qədər gəlib çatıb. Tarixi öz yaddaşında yaşadan hər bir abidə müvafiq mədəni irs qanunlarına və konvensiyalara uyğun qorunmalıdır. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin 2019-cu ildə imzaladığı sərəncam xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz həmin sərəncama əsasən, Çıraqqala abidəsinin qorunması üçün dövlət tərəfindən bərpa-konservasiya işləri aparılıb, burada qədim dövrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilib.

Bakıdan təxminən 30 km məsafədə yerləşən Abşeronun ən səfalı və qədim kəndlərindən biri olan **Nardaranda**, yüksək təpəcikdə, kənd qəbiristanlığının yaxınlığında bir **qala** ucalır. Qala dairəvi qüllədən və dördguşəli qala divarlarından ibarət tikintidir. Qüllənin salamat qalmış hündürlüyü 12 metrdir, divarların hündürlüyü isə müxtəlifdir. Belə ki, şimal tərəfdən 8 metr, cənub-qərb tərəfdən isə 5 metrdir. Qüllə arakəsicilərlə üç yarusla bölünmüşdür. Birinci yarus digərlərindən birə üç dəfə hündürdür. Yaruslar daş

qatlarla örtülmüşdür. Qala divarlarının qalınlığı 1,56 - 1,85 metrə qədərdir. Qalanın birinci qatında dərin bir quyu var. Yerli sakinlərin dediyinə görə, burada yeraltı lağım olmuşdur. Qalanın qapısının sağında, birinci kitabədən bir az yuxarı, başqa kitabədə «Əməli Mahmud bin Səəd» sözləri yazılmışdır ki, bu da memarın adıdır. Çox güman ki, bu məşhur memar olmuşdur, çünki bu şəxsin adına başqa tikililərin üzərilərində olan kitabələrdə də (məsələn, Bibiheybət məscidinin, Pirsaatçay xanəgahının kitabələrində və başqalarında) rast gəlmək olar.

Silindrik forması, daş günbəzlərlə tamamlanmış üç yarusə bölünməsi, ikinci yarusun yüksəkdə yerləşdirilmiş girişə malik olması və digər xüsusiyyətləri Nardaran qəsrinin mərkəzi qülləsini Dairəvi Mərdəkan qəsrinin mərkəzi qülləsi ilə yaxınlaşdırır. Bütün bu oxşar xüsusiyyətlərə baxmayaraq, Nardaran qəsrinin donjonu bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərə də malikdir: məsələn, digər Abşeron qəsrlərindən fərqli olaraq Nardaran qəsrinin donjonunun divarları yuxarı qalxdıqca daxilə doğru maillənir və düzlüyünü saxlayır. Dairəvi Mərdəkan qəsrinin donjonunun konsollarından fərqli olaraq, Nardaran qəsri donjonunun dekorativ elementlər olmadan sadəcə düz yonulmuş daşlardan inşa edilmişdir.

Bu tarixi abidə “Xəzər sahili mühafizə konstruksiyaları” daxilində 24 oktyabr 2001-ci ildə UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlkin siyahısına daxil edilmişdir.

Ramana qalası - Hündür qayanın üstündə tikilmiş bu möhtəşəm abidə bütün ətraf kəndlərdən görünür. Ağ daşdan tikilən qalanın dəqiq tikilmə vaxtı bəlli deyil. Qalanın kitabəsi saxlanılmamışdır, lakin quruluşu və plan xüsusiyyətinə görə tədqiqatçılar onu XIV yüzillikdə tikildiyini ehtimal edirlər.

Güman ki, qala müdafiə məqsədi ilə tikilib və Şirvanşahlar dövləti dövründə qəsr kimi istifadə olunub. Abşeronun digər analoji tikintilərinə xas olan üslublar əsasında inşa edilmişdir, lakin başqa qalalardan fərqli olaraq, bu qalanın həyəti və divarları planda uzunsov dördbucaqlıdır. Qala divarının tinlərində və şərqə baxan tərəfində, divarların ortasında qüllələr vardır. Qapısı qərb divarda olub portal şəklindədir. Düzbucaqlı qüllə şaquli xətt üzrə dörd yarusə bölünərək, bunlardan birincisi və axıncısı daş qübbə ilə, aralıqda olan ikisi isə ağac materialla örtülmüşdür. Bunlar hazırda yoxdur. Mərtəbələr arasında dolama pilləkənlər vardır. Qəsrin divarlarla birlikdə uzun tərəfinin ölçüsü 30 metrə yaxın, qısa tərəfi isə 20 metrdir. Divarların hündürlüyü 7,8, mərkəzi qüllənin hündürlüyü isə 18 metrdir.

Qala divarlarına qalxmaq üçün divarın sol tərəfində iki pilləkən var. Onlardan biri ilə, burma daş pilləkən vasitəsilə divarın içərisindən yuxarıya, təxminən yarım metr çölə tərəf tikilən dəhlizə qalxmaq mümkündür. Digər daş pilləkən isə qalanın həyətidən yuxarıya tərəf qalxır. Bu pilləkənlər vasitəsilə qala divarlarına qalxıb kəndi seyr etmək mümkündür. Ramana qalasından “Koroğlu”, “Nəsimi” və “Babək” filmlərinin çəkilişində istifadə olunub. Və elə qala sonuncu dəfə bu filmlərdən birinin, “Koroğlu”nun çəkilişi zamanı, 1956-cı ildə bərpa olunub. O zaman qala dağınıq vəziyyətdə olub. Tarixçilər Ramana qalasından Qız qalasına vaxtilə yeraltı yolun olduğunu qeyd ediblər.

Bu tarixi abidə “Xəzər sahili mühafizə konstruksiyaları” daxilində 24 oktyabr 2001-ci ildə UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlk siyahısına daxil edilmişdir.

Şuşa şəhəri

Azərbaycanın qədim məkanı Qarabağ torpağında yerləşən Şuşa şəhərinin əsası 1750-ci illərin əvvəlləri I Qarabağ xanı Pənahəli xan Sarıcalı Cavanşir tərəfindən qoyulmuş və Qarabağ xanlığının mərkəzi olmuşdur. Möhkəm qala olan Şuşa şəhəri Qarabağ xanının adı ilə Pənahabad adlandırılıb. Şuşa şəhəri həmin dövrlərdən başlayaraq hərbi, siyasi, iqtisadi, mədəni cəhətdən Azərbaycanın tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Şuşa şəhərinin bütün məkan adları azərbaycanlıların adı ilə bağlıdır və əhalisi yarandığı dövrdən etibarən ancaq azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur.

Şuşa şəhərinin dəniz səviyyəsindən 1300-1600 m yüksəklikdə yerləşməsi şəhərin müdafiə baxımından əlverişli olmasına şərait yaradır və şəhər bu baxımdan qala kimi şöhrət qazanmışdır. Qalanın ətrafında əhəmiyyətli yerlərdə müdafiə qəsrləri tikilmişdir.

Şuşada 17 məhəllə salınmışdı ki, söyləndiyi kimi hər bir məhəllənin öz məscidi, bulağı, hamamı var idi, həmçinin Şuşa şəhəri meydanında meydan bulağı. Şuşa şəhəri ümumiyyətlə bulaqlarla zəngin idi (İsa bulağı, Saxsı bulaq, Şor bulaq, Səkili bulağı, Şəmilin bulağı və s.)

1977-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan Şuşa Tarix-Memarlıq Qoruğunun 2001-ci ildə UNESCO-nun Dünya İrsinin İlk siyahısına daxil edilməsi bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan biridir.

Şuşa tarixi-memarlıq qoruğuna daxil olan abidələrindən Yuxarı və Aşağı Gövhərağa məscidləri, Xan qızı Natəvanın evi, Qarabağ xan sarayı, Vaqif türbəsi, Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyovun yaşayış evi, Şuşa kurqanı, Şuşa mağara düşərgəsi, Şuşa qalası və digərlərini qeyd etmək olar. Şuşa şəhərində ümumilikdə 549 qədim bina, ümumi uzunluğu 1 203 metr daş döşənmiş küçələr, 17 məhəllə bulağı, 17 məscid, 6 karvansaray, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 qəsir və qala divarları mövcud olub. O cümlədən 72 mühüm sənət və tarixi abidəsi, dövlət xadimlərinin və başqa tanınmış şəxslərin evləri olmuşdur. Hazırda Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən qeyd edilən tarix-memarlıq abidələrin vəziyyətinin öyrənilməsi ilə bağlı işlər aparılır.

Ümumdünya mədəni irs siyahısı UNESCO-nun Dünya Mədəni və Təbii İrsinin Qorunmasına dair 1972-ci il konvensiyası əsasında yaradılmışdır. Sözügedən konvensiya Ümumdünya İrs Siyahısına qəbul olunmaq üçün təbii və ya mədəni yerlərin növünü müəyyənləşdirir və müstəsna universal dəyərə malik olan abidə və məkanlar bu ümumbəşəri irs elan edilməyə layiq görülür.

1992-ci il mayın 8-də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində bu abidələrlə yanaşı görkəmli şəxslərin mülkləri, bağlar, qəsrlər, muzeylər, körpülər, büstlər, heykəllər və digər mədəniyyət abidələri erməni işğalçılarının əsarətinə keçmişdi. Dövlətimizin böyük səyi nəticəsində bu tarixi abidə 24 oktyabr 2001-ci ildə

UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlk siyahısına daxil edilmişdir.

Tarixi Ordubad şəhəri

Ordubad Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindəndir. Onun salındığı tarix dəqiq məlum deyildir.

Qədim tarixə malik Ordubadın adına ilk dəfə V əsrin yazılı mənbələrində rast gəlinir. XVII əsrin əvvəllərində Ordubadda Cümə məscidi, mədrəsə, buzxana, qeysəriyyə, hamam və karvansaralar tikilmiş, Anbaras, Kürdatal, Üçtürləngi, Mingis və Sərsəhər məhəllələri, Ərasət meydanı ansamblı, üç meydan ətrafında örtülü bazar kompleksi salınıb. Ordubadın əsas su təchizatı olan kəhriz sistemi də bu dövrdə yaradılıb. Şəhərin küçə şəbəkəsi Cümə məscidinin yerləşdiyi mərkəzi meydandan şüa şəklində şaxələnərək müxtəlif məhəllələrin əsasını təşkil edir. XVII–XVIII əsrlərdə inşa edilmiş Anbaras, Sərsəhər, Dilbər və Təkeşiyi məscidləri də tarixi və mədəni əhəmiyyətini saxlayır.

Mənbələrə görə Ordubadda rəsədxana olmuşdur. Onun su sistemi olan kəhriz o dövrdə yaradılmış, indi də qalmaqdadır. Zorxana təmir edilmişdir. Ordubad rayonunda olan bütün tarixi abidələr təmir olunur və öz əvvəlki görkəmlərinə qaytarılır. Ordubad şərqin ən böyük riyaziyyatçısı, alimi və astroloqu Nəsirəddin Tusinin, Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin, və bir çox alimlərin, o cümlədən görkəmli kimyaçı Yusif Məmmədəliyevin vətənidir.

1977-ci ildən tarix-memarlıq qoruğu elan edilmiş qədim Ordubad şəhəri 2001-ci ildə UNESCO-nun Dünya İrsinin İlk Siyahısına daxil edilib. Ordubad şəhərinin ərazisində yerləşən abidələrin daha yaxşı qorunması, təbliği və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2024-cü il fevralın 21-də “Ordubad” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu yaradılıb. Ordubadın ICESCO-nun İlk Siyahısına daxil edilməsi 2026-cı ildə ölkəmizdə elan edilmiş "Şəhərsalma və Memarlıq İli"nə də mühüm töhfədir.

Azıx və Tağlar mağaraları

Dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə olan **Azıx mağara** düşərgəsi Xocavənd rayonunun Azıx kəndində, Tuğ çökəkliyində, Quruçayın sol sahilində yerləşir. Mağara düşərgəsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı ilə dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə kimi dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq professor Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi altında aparılmış arxeoloji-tədqiqat işləri zamanı Quruçayın sol sahilində Azıx və Tağlar mağara düşərgələri aşkar edilmişdir. Aparılan tədqiqat işləri nəticəsində Paleolit, Mezolit, Neolit, Eneolit, Tunc, Dəmir dövrlərinə və Orta əsrlərə aid çoxtəbəqəli maddi-mədəniyyət nümunələri, fauna qalıqları tapılmış və xalqımızın qədim tarixinin arxeoloji mənbələr əsasında öyrənilməsinə zəmin yaranmışdır.

1960-cı ildə Azıx mağarasında başlanan araşdırmalar 1974-cü ilədək davam etdirilmiş və Azərbaycanın qədim daş dövrünü öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətli olan maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. 1968-ci ildə Aşel dövrü təbəqəsindən Azıx adamı - “azıxantrop” adlandırılan insanın alt çənə sümüyü, 1974-cü ildə isə insan fəaliyyətinin erkən mərhələsinə aid olan, Olduvay mədəniyyəti ilə müəyyən ümumi xüsusiyyətlərə malik Quruçay mədəniyyəti aşkar olunmuşdur.

Burada aşkar olunan qədim insana məxsus alt çənə sümüyünün 350-400 min il yaşı var. Azıx mağarasında çənə sümüyündən başqa qədim insanlara məxsus müxtəlif alətlər və ocaq izləri də aşkar olunub.

Ərazi Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra mağarada dəfələrlə qanunsuz arxeoloji qazıntı işləri aparılıb. Son dövrlər Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən silah anbarı kimi istifadə olunub.

Dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə kimi dövlət qeydiyyatına alınmış mağaralardan biri də **Tağlar mağara** düşərgəsidir. Mağara düşərgəsi Xocavənd rayonunun Böyük Tağlar kəndi ərazisində, Azıx mağarasından 3 kilometr qərbdə yerləşir.

Tağlar mağara düşərgəsi Mustye mədəniyyəti kimi elmi ədəbiyyata daxil olan Orta Paleolit dövrü üçün ölkəmizdə ən yaxşı öyrənilmiş arxeoloji abidələrdən biri hesab olunur. Həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim insanlar daha geniş ərazilərə yayılaraq Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamaclarında, Naxçıvan, Qarabağ, Qazax bölgələrində məskən salıblar. Arxeoloqlarımız Naxçıvanda Qazma, Qazaxda Damcılı və Qarabağda Tağlar mağaralarında Orta Paleolit dövrünə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edərək öyrəniblər.

Tağlar mağara düşərgəsində 1963-1978-ci illərdə arxeoloqlar Məmmədali Hüseynov və Əsədulla Cəfərov tərəfindən tədqiqat işləri aparılıb. Bu zaman altı mədəni təbəqə aşkar olunub. Mustye dövrünə aid olan ikinci-altıncı təbəqələr maddi mədəniyyət qalıqları ilə daha zəngin olub. Qazıntı zamanı xeyli daş məmulatı və fauna qalıqları aşkarlanıb.

Hazırda isə işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə yerləşən tarixi-mədəniyyət abidələrinin qorunması, bərpa və konservasiyası istiqamətində mühüm işlər həyata keçirilməkdədir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərdən biri də elə Azıx və Tağlar mağara düşərgələri ilə bağlıdır. Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən Xocavənd rayonunda yerləşən “Azıx-Tağlar mağara düşərgələri” Dövlət Tarix-Arxeoloji Qoruğunun təsis edilməsi ilə bağlı müvafiq addımlar atılmışdır. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən “Azıx və Tağlar mağaraları- Azərbaycanın tarixdən əvvəlki yerləri” adlı nominasiya 2023-cü il 23 sentyabrda UNESCO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin Ər-Riyadda keçirilən 45-ci sessiyasının qərarı ilə İlk siyahıya (Tentative List) daxil edilib.

Xudafərin körpüləri

Azərbaycanı və Cənubi Azərbaycanı birləşdirən, Azərbaycanın Cəbrayıl rayonu ilə İranın Xudafərin şəhəri arasında yerləşən, Araz çayı üzərində salınmış iki körpüdür.

Xudafərin körpüsü 1027-ci ildə Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmməd tərəfindən Rəvvadilərlə mübarizə aparmaq üçün inşa olunub. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycana yürüşü zamanı bir hissəsi uçurulsa da, sonradan bərpa edilmişdir. Araz çayı üzərində salınan iki Xudafərin körpüsündən birincisi "Baş Xudafərin körpüsü" adlanır. Onun uzunluğu 130, eni 6, hündürlüyü isə 12 metrdir. İkinci körpü isə 15 aşırımlı olmaqla uzunluğu 200, eni 4,5 metr, hündürlüyü 10 metrdir. Unikal memarlıq abidəsi olan körpüdə Azərbaycan memarlıq məktəbinin üslubu izlənilməkdədir. Körpü tağlarının dayaqları təbii özlülər - qayalar üzərində ucaldığından aşırımlar müxtəlif ölçülü və sərbəst düzümlüdür. Bişmiş kərpic və çaydaşından tikilən on beş aşırımlı körpünün tağları sivri biçimlidir.

Araşdırmaçıların çoxunun fikrincə, hər iki körpünün dayaqları çayın ortasında olan təbii sal daşlar üzərində qurulduğundan onlara "Xudafərin" adı verilib. Hələlik Xudafərin körpüləri sirlərini açmayıb.

Tikilmə tarixinə görə dövrünün möhtəşəm mühəndis qurğularından olan Xudafərin körpüləri Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikasının dövlət sərhədində yerləşən möhtəşəm tarixi abidədir. Makedoniyalı İsgəndər, Elxani hökmdarı Hülakü xan və Şah İsmayılın rəhbərliyi ilə Qızılbaşlar öz yürüşləri zamanı bu körpülərdən istifadə etmişdir. 11 tağlı Xudafərin körpüsü və 15 tağlı Xudafərin körpüsü Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı ilə dünya əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin siyahısına salınmışdır.

Xudafərin körpüləri Araz çayının şimal və cənub sahillərini birləşdirir. Tarixi İpək yolunun üzərində yerləşən 11 tağlı körpü XI-XII əsrlərdə, 15 tağlı körpü isə XIII əsrdə inşa olunub. Azərbaycan memarlığının unikal abidələrindən olan Xudafərin körpüləri Yaxın və Orta Şərq regionunun ən əzəmətli, ən məşhur körpülərindən hesab olunur. Xudafərin körpüləri Böyük İpək Yolunun inkişafında mühüm rol oynamış və hərbi-strateji cəhətdən də müstəsna əhəmiyyətə malik olub. 15 aşırımlı körpünün antik dövrdə inşa edilmiş digər bir körpünün dayaqları üzərində tikildiyi ehtimal edilir. Coğrafi mövqeyinin əlverişli olması, yəni sahillərinin sal qayalarla əhatələnməsi burada körpünün tikilməsinə şərait yaradıb. Körpünün tağları bişmiş kərpicdən yığılsa da, doldurucu kimi çay daşından istifadə edilib. 15 aşırımlı körpüdən 750 metr aralıda yerləşən 11 aşırımlı körpünün tikinti materialı kimi yonulmuş sal qaya daşlarından istifadə edilib.

Qeyd edək ki, 1993-cü ildə Cəbrayıl rayonu Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən sonra Xudafərin körpüləri dağıntılara məruz qalıb. 2020-ci il oktyabrın 18-də rəşadətli Azərbaycan Ordusu 1993-cü ildə Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş Cəbrayıl rayonunun ərazisində yerləşən dünya əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsi olan Xudafərin körpülərini işğaldan azad edib. Xudafərin körpülərinin üzərində 27 ildən sonra yenidən Azərbaycan Respublikasının üçgəngli bayrağı ucaldılıb.

Qədim Qəbələ şəhəri

Qafqaz Albaniyasının 900 illik bir dövrdə (eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın V əsrinədək) paytaxtı olmuş qədim Qəbələ şəhəri və onun bu günə gəlib çatmış möhtəşəm

qala divarları tarixin yaddaşında silinməz iz qoymuşdur. Rayon mərkəzindən 20 km cənubi-qərbdə, indiki Çuxur Qəbələ kəndinin şimal-şərq hissəsində Corlu və Qara çaylarının suayrıcında yerləşən qədim Qəbələ şəhəri öz möhtəşəmliyi, mühüm siyasi, iqtisadi və ticarət mərkəzi kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Görkəmli Azərbaycan arxeoloqlarından S.Qazıyevin, Q.Əhmədovun, İ.Əliyevin, F.Qədirovun və başqalarının burada apardıqları çoxillik arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Antik dövrə aid böyük binaların, qala divarlarının qalıqları, istehsal və sənəkarlıqla bağlı maddi - mədəniyyət abidələri aşkara çıxarılmışdır.

2400 illik tarixi olan, qədim “İpək yolunun” üstündə yerləşən Qəbələ şəhəri əsrlər boyu Azərbaycan torpaqlarına göz dikən yadelli işğalçıların amansız hücumlarına mərdliklə sinə gərən tarixin yaddaşına alınmaz, məğlubedilməz qala-şəhər kimi daxil olmuşdur. E. I əsrdə romalılar Kabalakani (Qəbələni)-"oppidum" yəni "istehkam şəhər" kimi tanıyırdılar.

Böyük Əmili kəndində eramızdan əvvəl I minilliyə aid olan daş kurqan, Soltannuxa kəndinin cənubunda, Kilsə dağında IV əsrə aid Alban kilsəsi (məbəd), Nic qəsəbəsində antik dövrə aid Nekrapol, Yengicə kəndinin cənubunda IV-XIV əsrlərə aid Qızlar qalası, çay boğazında X-XII əsrlərə aid Surxay qalası, Həzrə kəndində XIV-XV əsrlərə aid türbələr kompleksi, Dızaxlı kəndinin şimali - qərbində yerləşən, VII əsrə aid Komurad məqbərəsi, Qəbələ şəhərindəki Büdxana qalıqları, XVIII əsrə aid 8 güşəli Məscid, XIX-XX əsrlərin başlanğıcında inşa edilmiş Cümə məscidi, İ.B.Qutqaşının XIX əsrə aid ev Muzeyi və məzar üstü abidəsi və sair tarixi abidələr rayonun “tarixi inciləri” olub.

Rayon ərazisində 90-dan çox tarixi, etnoqrafik, maddi-mədəniyyət abidəsi qeydə alınaraq mühafizə olunur. Qədim Qəbələ şəhərinin qalıqlarını və onun ətrafında aşkar edilmiş bir çox arxeoloji tapıntıları mühafizə etmək məqsədi ilə 1985-ci ildə burada 480 hektar sahəni əhatə edən Qəbələ tarix – mədəniyyət qoruğu yaradılmışdır.

2025-ci il 6-16 iyul tarixlərdə Fransanın paytaxtı Paris şəhərində UNESCO-nun Baş Qərargahında Dünya İrsi Komitəsinin 47-ci sessiyasında “Qədim Qəbələ şəhəri” UNESCO-nun Dünya İrsinin İlkin Siyahısına daxil edilib.

Gəmiqaya və Göygöl Tarixi-Mədəni və Təbii Kompleksi

Qoruq Kiçik Qafqazın Zəngəzur sıra dağlarında, Qapıcıq dağının cənub və şərq yamaclarında, Qaranquş yaylağı, Qapıcıq zirvəsi, Nəbiyurdu və Camışölən yurdlarının əhatəsində 40-42 hektar ərazini əhatə edir. Burada 2000-dən çox daş üzərində 7000-dən çox qayaüstü təsvir öyrənilib. Gəmiqaya abidələrinin tədqiqinə 1970-ci illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana siyasi rəhbərliyinin birinci dövründə başlanıb. 1971-ci ildə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti Gəmiqayada tədqiqat işlərinin aparılmasını, elmi albomun nəşr edilməsini, elmi-kütləvi filmin çəkilməsini qərara alıb, 1970-1987-ci illərdə Gəmiqayada tədqiqat işləri aparılıb, bir sıra elmi materiallar çap olunub.

Ordubad rayonunun Tivi və Nəsirvaz kəndlərindən şimal-şərqdə, Kiçik Qafqazın dəniz səviyyəsindən 3000-3500 metr yüksəklikdə yerləşən Gəmiqayada daşlar üzərində yazılmış piktoqrafik yazılar Qaranquş, Gəmişölən və Nəbiyurdu yaylaqlarında qeydə alınıb. Göygöl Zəngəzur silsiləsinin cənub yamacındadır. Sahəsi 1,5 hektar, dərinliyi 6,5 metrə qədərdir. Nürgüt kəndi yaxınlığında yerləşən gölün suyu ilin bütün fəsilərində yağan qar və yağışdan, həmçinin gölün ortasında qaynayan bulaqlardan qidalanır. Vulkanik mənşəli bu göl dəniz səviyyəsindən təqribən 3000-3500 metr yüksəklikdə dağ ətəyində yerləşir. Kiçik Qafqazın ən hündür dağ gölü sayılır. Göygölün güzgülü səthinin uzunluğu 211, eni 103, ən dərin yeri isə 7 metrdir.

Xalqımızın tarixi etnoqrafiyası və arxeologiyası üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan, bəşər tarixinin ilkin təkamül dövründən xəbər verən Gəmiqaya abidəsi qədim insanların dini, ideoloji, mifoloji görüşlərini əks etdirən qayaüstü rəsmlər toplusudur. Dünyanın ən qədim yaşayış və mədəniyyət mərkəzlərindən olan, Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi Naxçıvan diyarı xalqımızın tarixi keçmişini parlaq şəkildə əks etdirən qədim abidələr, yaşayış yerləri, möhtəşəm qalalar, qayaüstü rəsmlərlə zəngindir. Qürurverici haldır ki, “Gəmiqaya və Göygöl Tarixi-Mədəni və Təbii Kompleksi” Azərbaycanın mədəni irsi kimi artıq dünya miqyasında da tanınır. 11 iyul 2025-ci il tarixində UNESCO-nun Parisdə keçirilən 47-ci sessiyasında ölkəmiz tərəfindən təqdim olunan “Gəmiqaya və Göygöl Tarixi-Mədəni və Təbii Kompleksi” Dünya İrsinin İlkin Siyahısına daxil edilib.